

Бібліотека журналу
**ПАМ'ЯТКИ
України**

Книга 4
Випуск другий
Індекс 74416

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 1900 - 1923 р.р.
УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

© МАЛЕ ПІДПРИЄМСТВО "ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ".
Підписано до друку 22.05.1991. Формат 60х84/16. Фі-
зичних аркушів 8,5. Гарнітура літературна. Друк офсет-
ний. Папір газетний. Замовлення 1521. Тираж 50000.
МПП "Офорт", м. Миронівка, вул. Леніна, 48.
ISSN 0131 - 2685.

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1900-1923 р.р.

HISTORY OF UKRAINE
L'HISTOIRE DE L'UKRAINE
GESCHICHTE DER UKRAINE

Київ 1992

Україна перед революцією

Посилення революційних настроїв	1
Російсько-японська війна	3
Революція 1905 року	8
Державна Дума	10
Аграрна реформа П. Столипіна	18
Доба реакції	22
Галичина, Буковина та Закарпаття	25
	28

Україна в першій Світовій Війні

Воєнні події на Україні	36
Напередодні революції 1917 року	44
Революція 1917 року	46

Українська Самостійна Держава

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

Організація Центральної Ради	49
Боротьба за впливи	53
Жовтневий переворот та його відгомін в Україні	61
Зовнішня політика України	66
Берестейський договір	70
Україна після Берестейського договору	72
ПІДСУМКИ	76

ГЕТЬМАНСЬКА ДОБА

Україна перед переворотом 29 квітня 1918 року	78
Квітневий переворот і перші часи Гетьманської Держави	80
Громадська реакція на Гетьманський переворот	84
Діяльність Гетьманського Уряду	87
Боротьба проти Гетьманату	95
Західня Україна в 1918 році	98
Повстання проти Гетьманського уряду	101
Падіння Гетьманської Держави	104
ПІДСУМКИ	105

УКРАЇНА В ДОБІ ДИРЕКТОРІЇ

Директорія у Києві	107
Переїзди Директорії	107
Україна під советською окупацією	111
Західня Україна	114
Взаємини урядів УНР і ЗУНР	116
Похід військ УНР та ЗУНР на Київ і війна з Денікіним	119
Зимовий похід	147
Варшавський договір та його наслідки для східної Європи	127
Ризький договір	129

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.

133
135

МПП "Офорт", з 1521 40000, 92 р

ПОСИЛЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ НАСТРОЇВ

Початок ХХ століття позначився в Україні швидким ростом визвольного руху. Цей рух знаходив різні форми й різні шляхи, але спільним було те, що вся Україна — і Східня, і Західня — в більший або менший мірі брала участь у цьому русі.

Велике значення мало те, що наприкінці ХІХ ст. Україна займає в економічному відношенні одне з перших місць у Російській імперії. В Україні йшов бурхливий процес розвитку промисловості, і цьому дуже сприяло поширення залізниць. За 10 років — 1890-1900 — збудовано 20.000 км. залізничних колій, і всі головні промислові осередки були зв'язані залізницями (Київ, Харків, Одеса, Полтава, Вінниця, Катеринослав, Кременчук, Миколаїв). Залізниця потребували кам'яного вугілля, нафти, отже сприяли поширенню металургії. З'явилися заводи, що будували паротяги. Тоді, як року 1880 видобуто в Україні 86.347.000 пудів вугілля, року 1900 здобували 671.652.000 пудів (у вісім разів більше); видобуток залізної руди у самому Кривому Розі піднявся з 2.282.000 пудів у 1881 році до 156.205.000 пудів у 1900 році (в 79,8 раза).¹ Україна дала у 1900 році 69,5% кам'яного вугілля цілої Російської імперії, 57,2% залізної руди, 51,8% загального виробництва чавуну.²

Серед капіталістів, яким належали найбільші заводи, було багато чужинців: росіян, французів, бельгійців, англійців, німців; вони володіли своїми підприємствами особисто або влаштовували акційні компанії.

Піднесення промисловості України, зокрема Донбасу, мало наслідком збільшення числа робітників. До українських підприємств йшли на роботу люди з цілої Росії, серед них кваліфіковані майстри, безземельні й малоземельні селяни. Приплив російських робітників мав вплив на формування українського робітництва. Вони приносили з Росії більше розвинений революційний настрій, а з другого боку — опановували його своїми ідеями і русифікували.

Становище робітництва, якого на початку було понад 400.000, було дуже тяжке. Закон 1897 року встановлював нормальну працю на 11 $\frac{1}{2}$ годин для чоловіків і на 8 годин для жінок та підлітків.

¹ Ф. ЛОСЬ. Революція 1905-1907 років на Україні. Київ, 1935, стор. 111.

² П. ЛЯЩЕНКО. История народного хозяйства СССР, т. II, Москва, 1955, стор. 146-148.

ню робітникам часто видавалося продуктами. Робітники примушені були мешкати в антисанітарних умовах у заводських будинках. В таких умовах серед них знаходили сприятливий ґрунт соціалістичні ідеї.

Наприкінці XIX ст. серед українського робітництва ширяться ідеї марксизму, ідеї класової боротьби серед новопосталої робітничої класи. Року 1898 у Менську засновано Російську Соціал-Демократичну Робітничу Партію (РСДРП). Органом її була газета «Искра», яку друкували за кордоном. Року 1903 Російська Соціал-Демократична Партія поділилася: більшість, з В. Леніним (Уляновим) на чолі, хотіла створити міцну партію революціонерів з твердою дисципліною, підкорену директивам ЦК (Центрального Комітету); цю групу стали називати «большевиками». Менша частина, з Мартовим на чолі, стояла за більш вільну організацію робітників, за типом німецьких соціал-демократів. Цю частину стали називати «меншовиками». Року 1901 засновано Партію Соціал-Революційну (с.-р.), на чолі якої став В. Чернов.⁸

Ці партії вели серед робітників агітацію і керували їх об'єднанням та боротьбою проти уряду.

Становище робітників погіршало у зв'язку з загальноекономічною кризою на початку XX ст., коли закрито багато фабрик та заводів і робітники тисячами опинилися на вулиці. У Харкові в 1902 році було 16.000 безробітних, у Катеринославі — 15.000, у Донбасі безробітних, адміністрація зменшувала платню робітникам. Відповідно на погіршення умов були страйки. У 1900 році відбулась демонстрація робітників в Харкові, у 1901 та 1902 роках — у Києві, Одесі, Катеринославі. Робітники ставили економічні умови: введення 8-го робітничого дня, підвищення платні, видачу її готівкою, а не продуктами.

У липні та серпні 1903 року Україну охопив загальний страйк, який розпочався у Баку й перекинувся до Одеси, Катеринослава, Києва, незабаром — до Миколаєва, Єлисаветграду. Рух набув нечуваного в Україні розмаху: страйкувало коло 200.000 робітників, страйкарі вперше об'єднували вимоги економічного та політичного характеру. Другою важливою рисою цього страйку було те, що проходив він не стихійно, як раніше, а за директивами комітету страйку 1904 року.⁹

⁸ С. ПУШКАРЕВ. Обзор русской истории. Нью-Йорк. 1955, стор. 438-439.

⁹ Історія Української РСР, т. I, Київ, 1953, стор. 574-576. — Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 48-54, 58-75.

¹⁰ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 88-91.

Револуційний настрій не обмежувався робітництвом. На початку XX ст., через 40 років після селянської реформи, становище селян змінилося тільки в тому відношенні, що вони були звільнені від панщини та економічних зобов'язань перед паном. Величезна частина землі в Україні належала дідичам: року 1905 в Україні було 32.500 дворянських маєтків, що охоплювали 10,9 мільйона десятин землі. 3 мільйони селянських маєтків мали тільки 20 мільйонів десятин землі. Серед дідичів були магнати, були й «дрібнопомісні» поміщики, які мали по 100 і менше десятин землі. Таких поміщиків було в Україні 21.304 і мали вони пересічно по 21 десятині. «Дрібнопомісних» поміщиків було найбільше у Чернігівській та Полтавській губерніях і називали їх у XIX-XX ст. «підпанками». Жили вони по окремих хуторах або великих селах. З походження «підпанки» були козаками.

Великих маєтків на початку XX ст. було в Україні 11.191. Належало їм 10.400 мільйонів десятин землі, так що на кожного дідича припадало пересічно 930 десятин. Були латифундії по кілька тисяч десятин, 2.835 власниками маєтків, що мали понад 1.000 десятин, належало 7,8 мільйона десятин, тобто 68% усієї дворянської землі. Ці величезні маєтки були розподілені так: у Волинській губернії — 32, Київській — 15, Таврійській — 13, Херсонській і Катеринославі — по 10, Чернігівській, Полтавській та Харківській — по 5 і Подільській — 2. Серед земельних магнатів були старі родовиті дворяни: Браницькі, Бобринські, Кочубей, Ханенки. Герцог Мекленбург-Стрелицький на Полтавщині мав 60.000 десятин. Поділяючи з ними була нова земельна буржуазія: Терещенки, Харитоненки, Симиренки та інші.¹⁰ Управління латифундій здебільшого нагадувало адміністрацію великих капіталістичних підприємств з управителями та великим штатом службовців. У тих господарствах десятки тисяч найманих робітників працювали в цукроварнях, млинах, цегельнях, заводах для перероблення сировини. Для власників таких латифундій були вони тільки джерелом прибутку, місцем приміщення капіталу, і жадного з них не було з селянством ці багатії здебільшого не мали.

У той час, як латифундії зростали й перетворювалися на сільсько-господарські фабрики, дрібноземельні та середньоземельні поміщики з великим трудом вели свої господарства, будучи не в стані конкурувати з земельними магнатами, набувати сільськогосподарські машини, наймати потрібне число робітників. У другій половині XIX і на початку XX століття спостерігається ліквідація дрібноземельних господарств. З допомогою селянських банків дворянські маєтки скуповують окремі селяни або товариства, а колишні землевладельці стають ко-

¹⁰ Ф. ЛОСЬ. Революція 1905-1907 рр., стор. 37. — Очерки истории СССР. Первая буржуазно-демократическая революция. Москва, 1955, стор. 286.

жилим» дворянством або представниками «вільних» професій: лікарів, адвокатів, мистців, письменників і т. п.⁷

Становище селян в Україні було не однакове. 3 мільйони селянських дворів, як згадано вище, володіли 20 мільйонами десятин землі, себто на один двір припадало пересічно 6,5 десятини надільної землі. Земля розподілялася нерівномірно: перед 1905 роком 54% селянських господарств мали наділ до 6 десятин, 29,4% господарств — від 6 до 10 десятин надільної землі, і 16,6% — понад 10 десятин надільної землі. У Подільській губернії було найгірше: на двір припадало пересічно 3,8 десятини, і 78,5% дворів мали до 5 десятин землі. У Таврійській губернії в середньому припадало на двір 14,7 десятини. Але, крім надільної землі, багато селян мали власну землю. Перед 1905 роком селяни в Україні володіли 5,6 мільйонами десятин власної землі. Правда, частина цих земель належала селянським громадам та товариствам, але це мало змінювало становище, бо користалися з неї не бідняки, а заможні селяни. У приватній власності деяких селян було по кілька сотень десятин. Такі селяни мали расову худобу, сільськогосподарські машини, млини, наймали робітників і характером своїх господарств мало відрізнялися від поміщицьких. Заможні селяни мали великий вплив на сільське життя.⁸ У той же час десятки тисяч селян не мали ні землі, ні худоби, і змушені були йти в найми до поміщиків, заможних селян, працювати в різних промислових підприємствах, на цукроварнях, в шахтах. Позбавлені можливості користуватися надільною землею за браком реманенту, вони здавали її в оренду заможним селянам, які часто мали по кілька десятків наділів. Становище селянина, який виходив на заробітки, ускладнювалося кріпацтва у 1861 році. Селянин, член «общини», повинен був дістати дозвіл на вихід і вносити щороку певну суму «общині», а свій наділ комусь передати.⁹

На початку XX ст. зростає число селян, які виходять на заробітки до різних заводів — в Донбасі — та на цукроварні тощо, збільшується переселення їх на Сибір. Але, переселялися в основному не бідняки, а середняки, які могли їхати з певним капіталом, що давав їм можливість заснувати господарство на нових місцях. У XX ст. земства вживали заходів, щоб полегшити селянам переселення на Сибір.

Внаслідок тяжких умов життя селянства та існування поруч з селянами великопоміщицьких маєтків зростає революційний настрій

⁷ С. ВИТТЕ. Воспоминания. Берлін, т. I, 1923, стор. 463-464. — С. ПУШКАРЕВ. Там же, Нью-Йорк, 1956, стор. 430.

⁸ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 38-39. — Н. Р. ДОНИЙ. Вооруженное восстание на Украине в декабре 1905 г. «50 лет первой русской революции», Москва, 1956, стор. 88.

⁹ С. ВИТТЕ. Там же, стор. 467-475. — Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 39-40.

серед селян. Цей настрій підсилювали селяни, які поверталися з роботи на фабриках та копальнях. Становище погіршало в 1901 році, внаслідок неуроду. Року 1900-1901 в Україні зареєстровано 670 селянських виступів, а в 1902 році селянський рух охопив Полтавську, Київську, Харківську губернії. Селяни палили поміщицькі садиби, цукроварні, млини, рубали ліси, забирали сільськогосподарський реманент, орали поміщицькі землі. Поміщики тікали, покидаючи свої маєтки напризволяще. Найбільшої сили досяг селянський рух у 1902 році. В березні 1902 року зруйновано 40 поміщицьких маєтків у Полтавській губернії. У Харківській губернії проти повстанців було вислано військо. До суду притягнуто 960 осіб. Без судових рішень багатьох селян покарано шомполами. Усе це збільшувало революційні настрої селян. Їх підсичувала агітація революційних партій, які закликали селян до боротьби проти царського режиму.¹⁰

Революційний настрій наприкінці XIX ст. охоплює всі кола суспільства. Особливо сприятливий ґрунт знаходить він у високих школах. Студенти беруть участь у робітничих демонстраціях. На «сходках»-вічах обговорювалось загальний стан, виносьилось протести проти поліцейного режиму, введеного в школах. Студенти вимагали автономії університетів, критикували загальну політику уряду. Року 1901 у Київському університеті 183 студента здано в солдати. На цю репресію студенти інших високих шкіл України відповіли страйком, на що уряд відповів масовим звільненням студентів. Звільнені студенти несли дух протесту на провінцію, на села так, як студенти-солдати принесли цього духа до солдатських касарень.¹¹

Наприкінці XIX ст. царський уряд, наляканий постійними заворушеннями робітників та селян, зробив деякі полегшення; найважливішим було поширення преси. У кінці XIX ст. виходять ліберальні газети; особливо важливе значення мали такі газети в Україні. Звичайно всі вони друкувалися російською мовою, але мали можливість торкатися українських справ. Року 1898 у Києві стала виходити газета «Киевские Отклики», орган групи поступової інтелігенції. Її видавали громадські діячі: професор І. Луцицький, В. Науменко, М. Василенко; в ній брала участь В. Антонович, С. Єфремов, В. Королєнко, А. Кримський, І. Стещенко, С. Петлюра, С. Русова та інші. Газета була присвячена українським питанням і мала, як на ті часи, великий тираж — до 25.000 примірників; її читали на селі, на заводах.¹²

Українська культура завойовувала почесне місце. Велике значення мав XI Археологічний З'їзд року 1909 у Києві. На цей з'їзд

¹⁰ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 73, 78.

¹¹ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 78.

¹² Д. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Цензурні утиски на Україні. «Україна», Париж, 1952, ч. 7, стор. 511-512.

з'їхалися вчені з усієї Російської імперії та з країн Західної Європи. Увесь з'їзд мав характер свята української науки. Наступний, XII З'їзд, відбувся 1902 року в Харкові, XIII — 1905 року в Катеринославі, XIV — 1908 року в Чернігові. Прекрасно підготовлені, з цінними доповідями, ці з'їзди відіграли велику роль, привернувши увагу вчених усього світу до української культури. Велике обурення викликала заборона уряду робити доповіді українською мовою на XII З'їзді.¹⁵

Час від часу відбувалися прилюдні українські культурні маніфестації, наприклад, у 1903 році відкриття пам'ятника Котляревському. Тоді з'їхалися до Полтави представники з Наддніпрянської України, з Галичини, Буковини.

Урочисто святковано ювілеї І. Нечуй-Левицького, М. Лисенка.

Одночасно з здобуванням українською культурою почесного місця щораз гостріше відчувалася потреба здобути права для української мови. Обмеження її викликало різкі конфлікти: у Полтаві, під час відкриття пам'ятника Котляревському, заборонено виголошувати привітання українською мовою; тоді делегати відмовилися виступати і поклали на стіл президії українські тексти промов в папках. Ряд українських земств вимагав ввести навчання в школах українською мовою. Такі ж вимоги ставлять з'їзди агрономів, технічні з'їзди; тематичні з'їзди ухвалюють резолюції про скасування обмежень для українського театру.¹⁶

Наприкінці XIX ст. почався ліберальний рух серед земських діячів. У 1896 році земці організовували «з'їзди-зльоти», на яких обговорювали питання сільсько-промислові. Року 1902 на «Всеросійському зльоті» складено програму звернення до уряду: першим пунктом стояло зрівняння селян у правах з усіма іншими станами і реформа земства на всестанових підставах. Року 1902 прогресивна група земців заснувала газету «Освобождение», яка друкувалася у Штутгарті, за редакцією П. Струве. Року 1903 засновано «Союз земців-конституціоналістів».

Так дух опозиції царському уряду, російському абсолютизму привівся і виявлявся у різних формах.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА

Протягом останнього десятиліття XIX ст. питання Далекого Сходу набуло великої ваги у загальній політиці російського уряду. Року

¹⁵ П. КУРІННИЙ. Нариси з історії української археології. Ансбург, стор. 37, 47-48.

¹⁶ В. ДОРОШЕНКО. Українство в Росії. Відень, 1917, стор. 46-47. — Д. ДОРОШЕНКО. Нариси..., II, стор. 233.

1891 закладено величезну залізницю, яка й сполучала Європейську Росію з Владивостоком, при чому частина шляху йшла через китайську територію. Протягом 90-их років Далекий Схід був вузлом, в якому збігалися економічні інтереси інших держав, у першу чергу Японії, яка домагалася панування над Манджурією, Кореєю, Монголією, Сахаліном, Забайкаллям. Інтереси її зударялися з інтересами Росії, яка року 1898 взяла від Китаю в оренду Порт-Артур.¹⁷ Готуючись до війни, Японія, що мала підтримку збоку США та Англії, а почасти й Франції, напружувала всі сили на підготовку до війни. Росія поставилася до війни легковажно. Міністер внутрішніх справ Плеве казав: «нам потрібна маленька переможна війна»¹⁸ тому, що перемога допоможе подолати внутрішні заворушення. 27 січня 1904 року японські судна напали на російську ескадру у Порт-Артурі. Так почалася війна. Росія не була готова до неї. На Сході було мало військ, не було укріплень; постачання не було зорганізоване. З самого початку армія зазнавала невдач, поразок.

Невдачі на фронті викликали все більші заворушення в Україні. На заводах організувались зібрання, на яких робітники ухвалювали резолюції проти царизму, вимагали свободи совісті, свободи слова, свободи зборів. Царський уряд пішов на поступки. Призначений замість забитого міністра внутрішніх справ Плеве, князь П. Святополк-Мирський заявив про нову політику уряду — «політику довіри». Була зм'якшена цензура. Чимало земських діячів повернуто з заслання і дозволено скликати у листопаді 1904 року земський з'їзд. На цей з'їзд приїхали голови земських управ, земські «гласні». З'їзд визнав за конечне «народне представництво» з законодавчими правами. Земський ліберальний рух охопив Чернігівське, Полтавське та Харківське земства. У 1904 році земські діячі заснували «Союз Визволення».

Наприкінці 1904 року однією з форм, в якій громадянство виявляло свої бажання, стали бенкети, влаштовувані прогресивною інтелігенцією, часто за директивою «Союзу Визволення». На бенкетах виступали оратори і залювали резолюції, «адреса», в яких говорилося про необхідність скликання народних представників. На бенкеті у Києві приват-доцент Железнов уперше точно оформив вимогу конституції. Наслідком бенкетів були, звичайно, репресії, звільнення урядовців з посад тощо.¹⁹ Проте уряд поволі йшов на поступки.

12 грудня 1904 року був оголошений царський наказ про поступове зрівняння селян у правах з іншими станами, про заведення державного «страхування» — асекурації робітників, поширення прав

¹⁷ С. ВИТТЕ. Там же, стор. 97-97, 116-133, 180-184, 186.

¹⁸ С. ВИТТЕ. Там же, стор. 282.

¹⁹ Очерки..., стор. 57. — Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 89-91.

земських та міських установ, перегляд законів про старообрядців та жидів.

18 лютого 1905 року був оголошений царський рескрипт на ім'я міністра Булігіна про потребу притягти до обміркування законів обраних населенням людей. Тут уперше обіцяно введення народного представництва, але з дуже обмеженими функціями — тільки «законосовещательними». Ця «Булігінська» Дума, що її скликано в серпні 1905 року, нікого не задовольняла.¹²

У кінці 1904 року Рада Міністрів обмірковувала справу скасування цензурних обмежень українського слова. Рада запитала думки Академії Наук, Київського та Харківського університетів і Київського генерал-губернатора. Усі відповіді були за скасування обмежень. Відповідь Київського університету склав В. Антонович. Академія Наук відповіла докладною, ґрунтовно складеною запискою, центром якої була славетна записка М. Грушевського. Навіть Синод дозволив надрукувати Євангелію українською мовою (переклад Морачевського) і дав гроші на видання.¹³

РЕВОЛЮЦІЯ 1905 РОКУ

У січні 1905 року вибух страйк робітників на Путиловському заводі в Петербурзі. Вони вимагали 8-годинного робітного дня, встановлення мінімуму платні, поліпшення умов праці, визнання представництва робітників. Вимоги путиловців підтримали робітники інших підприємств. Це був перший вибух такого масштабу. Петербург залишився без води, світла, газет.

9 січня 1905 року робітники пішли до Зимового палацу, щоб подати цареві петицію. Йшли з корогами, церковними та патріотичними стрілами заздалегідь призначені для цього війська. Було забито понад 200 осіб і кілька сотень поранено. Обурення робітників не знало меж. На другий день застрайкувало 125.000 робітників у самому Петербурзі.¹⁴

Страйки перекинулись до інших міст. В Україні застрайкували робітники Донбасу, Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, Мико-

¹² С. ПУШКАРЬОВ. Обзор..., стор. 446-447.

¹³ В. ДОРОШЕНКО. Українство в Росії, стор. 47. — Д. ДОРОШЕНКО. Нарис..., стор. 334.

¹⁴ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 93-94. — Очерки..., стор. 59, 57-58. — С. КНЯЗЕВ. К вопросу о событиях в Петербурге 9 января 1905 г. «50 лет первой...», стор. 52-62.

¹⁵ Очерки..., стор. 85-88.

Одночасно з страйками розгорілись селянські повстання: селяни палили поміщицькі садиби, господарські будівлі, забирали худобу. Усе грізніше були вимоги передати всю землю селянам. Селянський рух охопив в першій половині 1905 року 64% усіх повітів України.¹⁵

Революційний настрій збільшували постійні невдачі на фронті: у серпні 1904 року армія зазнала тяжкої поразки під Ляояном в Манчжурії. У січні 1905 року здано Порт-Артур. У лютому армія зазнала поразки під Мукденом — одною з найбільших в історії Росії. У травні 1905 року потоплено в Цусімській протоці флоту, що йшла на допомогу Порт-Артуру. Нарешті у Портсмуті підписано мир, за яким Японія дістала Квантунський півострів і Південний Сахалін. Усі жертви російської армії пішли марне.

У 1905 році революційні рухи захоплювали й армію. Навесні того року в Чорноморській флотії підготовлялося збройне повстання: матроси мали арештувати офіцерів й вирушити на Одесу. Повстання почалося на броненосці «Потьомкін-Таврійський». Але «Потьомкіна» не підтримали інші судна і, зробивши кілька рейсів по Чорному морю, він пройшов до Румунії. Із 800 повсталих матросів 54 повернулися до Росії.¹⁶

У жовтні 1905 року вибухло повстання у Кронштадтській флотії; у той же час почалося знову повстання у Чорноморській ескадрі: матроси обрали на командувача флотії лейтенанта П. Шмідта, але повстання не вдалося: у ньому взяла участь незначна кількість суден, і вони потерпіли поразку; Шмідта та багатьох матросів страчено. Але повстання в армії не припинилося: у листопаді 1905 року повстали у Києві сапери під проводом поручника Жаданівського. Після того були повстання у військах — у Полтаві, Харкові, Чернігові, Черкасах, Білій Церкві, Умані, Смілі. Усі ці повстання не мали успіху, але вони свідчили, що армія перестала бути надійним знаряддям уряду і показували загальний розвал адміністрації.¹⁷

1905-й рік являв картину з одного боку — вже назріваючого народного заворушення, а з другого — анархії та розгубленості царського уряду. Газети виходили без цензури й відкрито вимагали конституції. В університетах у серпні 1905 року введено автономію, яка замінила реакційний статут 1884 року. Студенти влаштовували революційні мітинги, на які приходили всі, хто бажав. В Україні, як і в Росії, поставали численні союзи: академічний, інженерів, адвокатів, учителів, техніків, залізничників, фармацевтів, селянський тощо і нарешті Союз Союзів, який їх усі об'єднав. Загальну ролю грав земський союз з постійним бюро. Усі ці союзи йшли напроцьовані та фа-

¹⁵ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 179-195.

¹⁶ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 185-203. — Очерки..., стор. 146-149.

¹⁷ Очерки..., стор. 174-176. — Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 258-274.

хів були об'єднані спільним прагненням — знищити існуючий політичний лад.²⁵

Прем'єр-міністр С. Вітте так характеризував загальний настрій на початку жовтня 1905 року: революція захоплювала все населення. Вищі шари були незадоволені; молодь, не тільки студенти, але й учні середніх шкіл, вірили тільки тим, хто проповідував антидержавні теорії; більша частина професорів доводила, що треба все перегорнути; земські та міські діячі заявляли, що врятувати може тільки конституція; промислові та торговельні діячі підтримували революційні ідеї й давали пожертви на революцію (Морозов, Терещенко, Четвериков); робітники, під впливом революціонерів, були найбільш активні; чужинці, з яких складалося 35% Російської імперії, ставили свої вимоги: поляки — автономії, жиди — рівноправ'я; селяни вимагали землі; урядовці були обурені несправедливостями у порядках служби й протекціонізмом; військо було схвильоване поразками на фронті, в яких обвинувачували уряд; крім того викликало незадоволення й те, що «запасних», прикликаних на час війни, не відпускали з армії, бо було мало військ — армія залишалася в Азії. У військових частинах почалися вибухи незадоволення. Найбільше було таких вибухів у флоті. У Петербурзі було повстання у морському екіпажі, яке придушене було гвардією. Усі об'єдналися в боротьбі проти різного роду утисків, часто обурливих і антихристиянських. Без перебільшення — уся Росія була схвильована і мала спільний лозунг: «так далі не можна жити!» Усі об'єдналися у ненависті до існуючого режиму.²⁶ Годі дати крапцю характеристику умов, які викликали революцію 1905 року, ніж та, яку дав цей «сановник».

З початку жовтня почався загальний страйк на залізницях. Зупинилися трамваї, погасла електрика. Зупинилося все життя.

17 жовтня ст. ст. царський уряд проголосив маніфест, в якому обіцяно «дарувати населенню свободу особи, слова, сумління, зібрань та союзів». Встановлювалася Державна дума з законодавчими правами.²⁷

Проте, цей маніфест не дав заспокоєння. Навпаки: населення у своєму ставленні до нього поділилося на три частини — 1) на так би мовити центральну, що складалася з людей, які прийняли маніфест з надією, що він дасть конституцію, і що ця конституція почне нову добу в історії; 2) на революційні групи, які вважали, що цей маніфест є тільки тимчасовою зупинкою у боротьбі уряду з революцією,

²⁵ С. ВІТТЕ. Там же, т. I, стор. 480, 484-486, 489. Д. ДОРОШЕНКО. Мої спомини..., стор. 71.

²⁶ С. ВІТТЕ. Там же, т. I, стор. 493-495. — Очерки..., стор. 155-157. — Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 216-223.

²⁷ С. ПУШКАРЕВ. Обзор..., стор. 445-447.

і поставилися до маніфесту вороже і 3) на праві елементи, починаючи від людей, близьких до Царського Дому; вони вважали, що маніфест «вирвано» у царя, і вживали всіх зусиль, щоб зберегти самодержавство у повній його силі. Наслідком цього почався рух правих, чорносотенних елементів, які знаходили підтримку значної частини адміністрації.

Після проголошення маніфесту по всіх містах України почалися маніфестації з червоними прапорами, з мітингами, на яких люди вимагали остаточного знищення монархії. У відповідь на це почалися погроми «революціонерів» і головним чином жидів, в деяких місцях при неутралітеті поліції, а в деяких — з її допомогою, як було, наприклад, у Гомелі.²⁸ Найстрашніші погроми були в Одесі, Києві, Катеринославі, Донбасі, де вони тривали по кілька днів і перетворювалися на збройні бійки з військами. У Києві, за відомостями медичної «Швидкої допомоги», забито 26 людей, а 223 поранено, але не всі поранені зверталися до шпиталів.²⁹

Проголошення конституції ще більше розбурхало народні пристрасті. Почали закладати партії, які мали протилежне завдання: «ліві», що були ворожі до урядових заходів, і «праві» помірковані партії, що підтримували ті заходи.

Головні партії, починаючи з лівих, були такі:

Анархісти — вони мали успіх у Південній Україні: в Одесі, Катеринославі. Ця партія мала органи: «Безначаліє», «Бунтарь», «Анархист» і «Чорное Знамя». Вона провадила терористичні акти, які називала «економічними», себто робила атентати на фабрикантів, капіталістів.

Заснована в 1898 році Російська Соціал-Демократична Робітнича Партія у 1905 році поділилася на дві: більшовиків та меншовиків. Близькою до них була Націонал-Соціалістична Жидівська Партія — «Бунд», або «Всеобщий Еврейский Рабочий Союз».³⁰

Більшовики та меншовики були ортодоксальними марксистами. Різниця між ними була тактична: більшовики, на чолі яких стояв В. Ленін-Ульянов, рідше відмовлялися від співробітництва з ліберальною буржуазією. «пролетаріат є керівник народної революції», — писав Ленін: «метою революції має бути диктатура пролетаріату». На чолі меншовиків стояли: Л. Мартов, Ф. Дан, П. Аксельрод та інші. Меншовики стояли за широку організацію робітників типу німецької Соціал-Демократичної Партії.

²⁸ С. ВІТТЕ. Там же, т. II, стор. 5.

²⁹ С. ВІТТЕ. Там же, т. II, стор. 75-76. — Д. ДОРОШЕНКО. Мої спомини про давнє минуле. Вінніпег, 1949, стор. 71-74. — Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 224-226 (за газетою «Киевские Отклики», 1905, ч. 284).

³⁰ С. ПУШКАРЕВ. Россия в XIX веке. Нью-Йорк, 1938.

Року 1906 більшовики, меншовики та бундівці формально об'єдналися.¹¹ Соціал-Демократична Партія мала успіх в Україні; вона мала багато членів на заводах та фабриках України.

З 1905 року на заводах почали діяти депутатські збори більшовиків, як постійні органи. Під час жовтневого повстання 1905 року ці збори перетворилися на Ради Робітничих Депутатів. Перша Рада постанала у Катеринославі й першим секретарем Виконавчого Комітету був Г. Петровський, майбутній советсько-український «староста». Ради були на великих заводах та у містах. Більшовики вважали Ради за зародки революційної влади.¹²

Партія Соціалістів-Революціонерів, заснована у 1899-1900-их роках, ставила своєю метою революціонізувати селян. Лідером партії був В. Чернов. Соціалісти-революціонери широко практикували терор — від міністрів до рядових поліцаїв. Для виконання терористичних актів вони заснували «Бойову Організацію». Провідником цієї організації був до 1903 року Г. Гершуні, а після його арешту — провокатор Азеф, який протягом п'яти років керував терористичними актами і одночасно видавав урядові членів партії.

Видатними діячами партії були: Є. Брешко-Брешковський, В. Савінков, М. Гоц, В. Зензінов. В Україні до неї належав В. Дорошенко.

Соціалісти-революціонери року 1905, заснували Всеросійський Селянський Союз, метою якого була передача всієї землі тим, хто сам працює на землі. Тоді ж в Україні засновано Селянський Союз, головою якого став С. Єфремов.

Року 1906 заснована була Народно-Соціалістична Партія; організаторами її були письменники, публіцисти, вчені, які купчилися біля журналу «Русское Богатство». Це були: В. Мякотін, С. Мельгунов, А. Пешехонов та інші; з українських діячів брали участь: С. Єфремов, В. Короленко. Партія вимагала «народоправства» та націоналізації землі, себто передачі її державі з тим, що вона буде передавати землю тільки тим, хто сам її обробляє.

До цієї партії підходила партія «Трудова», або «трудовиків», яка була тільки парламентарною фракцією і не мала організації поза Державною Думою.¹³

У 1905 році була заснована Конституційно-Демократична Партія (к.-д.), або пізніше Партія Народної Свободи. Ця партія з'явилася наслідком об'єднання двох груп: «Союзу Освобождения» та «Земців-Конституціоналістів». Партія вимагала, щоб Росія була «конституційною парламентарною монархією» з двопалатним парламентом.

¹¹ С. ПУШКАРЕВ. Там же, стор. 300, 401-403.

¹² Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 238.

¹³ С. ПУШКАРЕВ. Россия в XIX веке. Нью-Йорк, 1959, стор. 402-408.

Для всіх національностей партія вимагала свободи культурного розвитку.

Ця партія на чолі з П. Мілюковим мала багато членів, серед яких були видатні вчені, професори, адвокати: С. Муромцев, П. Струве, А. Кізеветтер, А. Корнілов, А. Мануйлов, князі Петро й Павло Долгоруков, М. Вінавер, Ф. Родічев, А. Шінгарьов та інші. Головним органом партії була газета «Речь».

В Україні к.-д. партія була дуже поширена серед інтелігенції, професури. Серед впливових членів її були: І. Лучицький, Л. Яснопольський, В. Науменко, барон Ф. Штейнгель, Д. Григорович-Барський, П. Смирнов, М. Василенко, А. Ржепський та інші. Органом партії була газета київська «Свобода и Право».

Від партії к.-д. відділилася правіша від неї Партія Демократичних Реформ, до якої перейшли: М. Стасюлевич, К. Арсеньєв, В. Кузьмін-Караваєв, М. Ковалевський.

Центральне місце серед партій належало «Союзові 17-го Октяб-ря», який був заснований у кінці 1905 року. До цього Союзу, що його очолював видатний представник московського торговельно-промислового світу О. Гучков, входили представники земства, поміщиків та культурніших купців і промисловців: Г. Крестовніков, П. Рябушинський; земські діячі: Д. Шипов, гр. Гейден, М. Стахович, Н. Хомяков, М. Родзянко й інші. Згодом із партії відійшли лівіші члени: Д. Шипов, гр. Гейден, М. Стахович та інші й заснували «Партію Мирного Оновлення».¹⁴

«Союз 17 Октяб-ря» («октябристи» — як їх називали) вимагав збереження царської влади та повної єдності й невідільності держави. Росію мав би правити «конституційний монарх у єдності з народом, у союзі з землею».

Направо від «октябристів» стояли реакційні партії, які не визнавали Державної Думи й вимагали поновлення царського самодержавства. Року 1905 з'явилася «Русская Монархическая Партія» на чолі з В. Грінгмутом, що видавав «Московские Ведомости». Друга партія — ще реакційніша — був чорносотенний «Союз Русского Народа» з А. Дубровін, В. Пуришкевичем та М. Марковим на чолі.

Крім нехтування конституцією «Союз Русского Народа» стояв на різко шовіністичній платформі: він вимагав для російської на-родности першого місця у державі. Державна Дума мала б бути національно-російською. Насамперед Союз цей вів боротьбу з жидами, далі — з поляками, українцями і т. д. Органами Союзу були газети: «Русское Знамя», що особливо переслідувала «жидо-каде-лів» та «жидо-масонів», і «Земщина». Головною діяльністю Союзу були — кінець 1905 та початок 1906 років, коли він з своїми «

¹⁴ С. ПУШКАРЕВ. Россия в XIX веке, стор. 408-409.

вими дружинами» брав участь у погромах жидів та інтелігенції. «Союзники» вбили кадетів — Герценштейна, Іолеса, трудовика Караваєва. Союз ширився переважно серед малокультурного населення.³⁹

Року 1908 засновано у Києві «Клуб Русских Националистов», що ставив метою культурно-громадську боротьбу з українським рухом. Особливо завзяту боротьбу вів цей клуб проти культу Шевченка.⁴⁰

Усі праві організації ~~у~~ весь час були під таємним, а часто навіть під наявним протекторатом уряду, діставали субсидії і всякого роду протекції. В університетах були філії правих організацій — т. зв. «Союзи Академістів», які об'єднували монархічні елементи студентства.

Крім відділів цих загальноросійських партій, в Україні були свої партії. Такою була Революційна Українська Партія (РУП) — заснована 1899 року в Харкові Д. Антоновичем. Метою її було домогтися самостійності України і вона мала багато членів та прихильників. Серед членів цієї партії були: М. Порц, В. Степанківський. Спочатку в РУП перехрещувалися різні течії, але найсильнішим був вплив соціал-демократичний, російський. З 1905 року РУП перетворилась на Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію (УСДРП), яка домагалася автономії України з соймом у Києві. Ця еволюція довела РУП до розколу: від неї відділилася Народня Українська Партія, а в 1905 році — Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія.

Року 1905 засновано нову — Українську Радикально-Демократичну Партію; гаслами її були: автономія України та земельна реформа. Членами партії були видатні особи: С. Єфремов, Б. Грінченко, Ф. Матушевський, Д. Дорошенко та інші.⁴¹

Кінець 1905 року позначився значними полегшеннями для українського руху. В серпні 1905 року університетам повернено автономію. Наприкінці року засновано Вищі Жіночі Курси у Києві, Харкові, Одесі та інших високі школи. В університетах України засновано кафедри українознавства. Українські земства порушили знову питання про дозвіл викладати в народних школах українською мовою. Українські театральні трупи дістали дозвіл влаштовувати вистави по всіх містах. Засновувалися українські товариства, клуби, «Прогресисти», які вели українознавчу роботу серед малосвідомих людей; засновували філії по селах, організували бібліотеки, читальні, концерти.⁴²

³⁹ С. ПУШКАРЕВ. Россия..., стор. 409-410.

⁴⁰ В. ДОРОШЕНКО. Українство в Росії. Відень, 1917, стор. 91-93.

⁴¹ В. ДОРОШЕНКО. Українство..., стор. 37-38, 70.

⁴² Д. ДОРОШЕНКО. Мої спомини про давнє-минуле, стор. 74-76.

Року 1905 з'явилася перша газета українською мовою: «Хлібороб»; її видавав у Лубнях В. Шемет. Після того у Києві мала виходити газета «Громадське Слово», але напередодні виходу першого числа арештовано її редактора С. Єфремова. Тоді почали видавати «Громадську Думку». Цю газету педагогічна та духовна влади заборонили передплачувати. Почали виходити газети у Полтаві, Катеринославі, Одесі, Харкові. Здебільшого це були тижневики. Усі вони опинилися під підозрою адміністрації і часто могли вийти тільки перші їх числа.⁴³

Доводилося мати резервний дозвіл адміністрації на випуск іншої газети, на інше ім'я. Багато редакторів було заарештовано.⁴⁴

Року 1906 заарештовано кількох співробітників «Громадської Думки» з редактором С. Єфремовим. У 1906 році дозволено поновити це видання під новою назвою — «Рада»; видавцем її був Є. Чикаленко, редактором — М. Павловський.⁴⁵

Увесь час в Україні не припинялися страйки та повстання робітників. Найбільшої сили вони прибрали у грудні 1905 року. У деяких місцях відбулися між повстанцями та військами криваві бої, внаслідок яких були сотні забитих та поранених. Нерідко військові частини приєднувалися до повстанців або відмовлялися їхати на придушення повстань. Так було в Катеринославі в Бердянському полку. 16 грудня 1905 року начальство з Катеринославу скаржилось командуючому Одеської Військової Округи: «арештування (повстанців) неможливе за браком надійних військ». У Харкові 12 грудня того ж року викликали артилерію для придушення повстання, в якому забито та поранено коло 120 людей. У Києві осередком повстанців було передмістя Шулявка, де постала своєрідна «республіка» на чолі з Радою Робітничих Депутатів; поліція і жандарми боялися туди входити. Значних розмірів повстання вибухли в Одесі і Миколаєві.⁴⁶

Найбільшого успіху досягли революціонери у Донбасі, де повстання почалося у середині грудня 1905 року; повстанці зайняли всю залізницю. Центральне місце у повстаннях Донбасу належить Горлівці, де війська трудом придушили повстання.⁴⁷

У 1906 році революційний рух почав спадати. Невдачі 1905 року, численні людські жертви, жорстокі репресії, розстріли, заслання

⁴³ Перша стаття українською мовою була надрукована у жовтні 1905 року в газеті «Киевские Отклики»; це була стаття С. Єфремова: «Чи буде суд, чи буде кара?» (За Д. ДОРОШЕНКОМ: Мої спомини про давнє-минуле, стор. 70).

⁴⁴ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Цензурні утиски. «Україна», 1933, Прил., ч. 7.

⁴⁵ Д. ДОРОШЕНКО. Мої спомини..., стор. 87-89.

⁴⁶ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 231-243, 284.

⁴⁷ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 290-328. — Очерки..., стор. 199-217.

⁴⁸ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 348, 356.

на каторгу сприяли зменшенню повстань, але в роках 1906-1907 вони ще вибухали час від часу — найчастіше 1-го травня. По всіх губерніях України обнизився відсоток робітників, які брали участь у страйках.⁴⁸

Наприкінці 1905 року почалися «успиренія» селян. На села виводили військові загони, переважно кавалерії та козаків, які робили екзекуції на місці та заарештовували селян. Подекуди, як у Погорільцях, Сосницького повіту Чернігівської губернії, у Батурині, Конотіпського повіту, між селянами та військами відбувалися бої. Великого розголосу набула боротьба селян Великих Сорочинців, Миргородського повіту Полтавської губернії, де забито помічника «ісправника» Барабаша, який з'явився з козаками. Багато селян виварештувано. Письменник В. Короленко в газеті «Полтавщина» виступив з докладними інформаціями про цю «Сорочинську трагедію», про безправство й жорстокість представників адміністрації.⁴⁹

ДЕРЖАВНА ДУМА

17-го жовтня 1905 року проголошено скликання Державної Думи з законодавчими правами, тобто з компетенціями, що жаден закон не може бути оголошений без ухвали цієї Думи. 11 грудня 1905 року дано пояснення, хто саме матиме виборні права: землевласники-дідачі, власники будинків у містах, усі, хто мав окреме помешкання, хто діставав платню або пенсію; мали також права представники селян та робітників. Таким чином виборчі права були доволі широкі.⁵⁰ 20 лютого 1906 р. дано нове «Положення» про Державну Думу, за яким встановлювалося двопалатний парламент: 1) Державну Раду, яка існувала раніше, стала Вищою Палатою; половина її членів мала бути обраною, а половина — призначена урядом, 2) Державна Дума. Жадне рішення Державної Думи не могло бути дійсним без апробації Державної Ради; по схваленні Державною Радою кожне рішення йшло до царя на затвердження. 26 квітня 1906 року проголошено новий закон, що встановлював такий порядок: Вище управління належить цареві, а законодавча влада — двом її Палатам: Державній Раді і Державній Думі.⁵¹ Вибори до Державної Думи дали перемогу опозиційним елементам. У цей час значною мі-

⁴⁸ Ф. ЛОСЬ. Там же. — А. ВАРШАВЧИК. Революційний рух в роки реакції. «Історія Києва» т. I, стор. 638-668.

⁴⁹ В. КОРОЛЕНКО. Сорочинська трагедія. Полтава, 1906. — Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 249-250. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. 1905 рік на Україні. «Український Самостійник» 1960, ч. 31, стор. 21-25. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. «Сорочинська Трагедія» та українська «Дума». Короленко. «Збірник на пошану Зенона Кузеля», Париж..., 1962, стор. 449-457.

⁵⁰ С. ПУШКАРЕВ. Обзор..., стор. 446-447.

⁵¹ Його ж: Россия в XIX веке, стор. 398-399, 446.

років вже були приборкані повстання і праві елементи та організації благали царя не давати конституції, а зберігати самодержавство.

Виборці поділялися на 4 курії: 1) землевласників-поміщиків, 2) міського населення, 3) селян і 4) робітників. Курії мали неоднакове число голосів: поміщики мали найбільше, бо один голос поміщика дорівнювався 45 голосам робітників; пролетаріат великих міст діставав мізерне число виборців: у Москві, наприклад, тільки 17 робітників мали виборче право.⁵² Навпаки — селяни дістали багато місць тому, що уряд сподівався, що вони дадуть людей консервативних поглядів. Уряд уживав різних заходів, щоб не допустити до Думи небажаних осіб. Для цього робили труси, заводили судові процеси, арештовували людей (особи ж, які були під арештом або під слідством, не мали ні активного, ні пасивного права голосу). Особливо гостро переслідував уряд представників прогресивної преси: був час, коли майже всі редактори ліберальних газет були або арештовані або чекали слідства.⁵³

Вибори до Думи відбувалися в умовах військових репресій, арештів. Ліві партії бойкотували вибори й не брали участі в Думі.⁵⁴ Головою 1-ої Державної Думи був обраний професор Московського університету С. Муромцев, член партії конституційно-демократичної. Від України обрано 102 депутати, у тому числі 24 поміщиків, 26 представників міської інтелігенції, 42 селян. За партійною приналежністю українські депутати поділялися так: помірковані — 6; конституційні демократи — 36; демократичні реформісти — 2; автономісти — 4; трудовики — 28; соціал-демократи — 5; безпартійні та невідомо якої партії — 21.⁵⁵

У Думі зформувалася Українська Парламентарна Громада, до якої приступило 45 послів. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова І. Шраг; серед членів були: В. Шемет та П. Чижевський — від Полтавщини, М. Біляшевський та барон Ф. Штейнгель — від Києва, А. В'язлов — від Волині. Парламентарна Громада мала свій пресовий орган — «Український Вестник», редактором якого був М. Славинський, а секретарем — Д. Дорошенко. У журналі взяли участь найкращі наукові сили України: М. Туган-Барановський, О. Лотоцький, М. Грушевський, І. Франко, О. Русов та інші.⁵⁶

Політичною платформою Української Парламентарної Громади була автономія України. М. Грушевський уклад декларацію, яка мала бути виголошена з думської трибуни головою Громади. Але

⁵² Очерки..., стор. 232.

⁵³ В. ДОРОШЕНКО. Українство..., стор. 60-61.

⁵⁴ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 274-278.

⁵⁵ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 379.

⁵⁶ Д. ДОРОШЕНКО. Мої спогади про давнє-минуле, стор. 79-81.

було вже запізно: 8 липня 1906 року Думу, після 72-ох днів існування, розпущено.

Увесь час відношення між Думою і урядом були гостро ворожі. На декларацію уряду Дума відповіла чотирма вимогами: 1) відповідального перед Думою міністерства, 2) скасування Державної Ради, 3) примусового відчуження поміщицьких земель на користь малоземельних селян та 4) амністії засудженим за політичні справи. Уряд відмовив по всіх пунктах. Після того Дума зустрічала вороже всіх міністрів, а урядові в цілому висловила «недовіря». Промови депутатів друкували й ширили по всій імперії.

Після розпуску Думи 180 її депутатів, переважно кадетів (серед яких були й українці), зібралися у Виборгу (у Фінляндії, яка мала автономію) і уклали заклик до населення — не давати солдатів до армії і не платити державних податків.⁵⁴

Незабаром після розпуску Думи вибухли повстання в Свеаборзі та Кронштадті. Збільшився терор: за 1906-й рік забито 768 й поранено 820 представників влади. Новий прем'єр-міністр П. Століпін почав реформи всього урядового апарату і — рішучу боротьбу з революційним терором. На час, поки не було Думи, створено військові суди, за вирокami яких страчено протягом року 683 осіб.⁵⁵

У січні 1907 року відбулися вибори до 2-ої Державної Думи. На цей раз її не бойкотували жадні партії. Несподівано для уряду більше як половину всіх депутатів вибрано з лівих партій; октябристів, з поміркованих — тільки 32 і правих — 22; решта депутатів була від національних меншостей та від безпартійних. Ніхто з депутатів 1-ої Думи, які підписали Виборську декларацію, не мав права бути обраним до 2-ої Думи.

Змінилося співвідношення депутатів від України: із загального числа 102 лівих — соціал-демократів, трудовиків та конституційних демократів (к.-д. або кадетів) було 65; від центру — октябристів, мирних обновленців, поміркованих та правих — 29.⁵⁶

У 2-ій Думі теж була Українська Громада, що мала 47 членів і видавала часопис — «Рідну Справу — Вісті з Думи». У ній друкували промови членів, заяви Громади. Громада домогалася автономії кві. Для того, щоб мати підготовлених педагогів, Громада вимагала створення катедр української мови, літератури та історії в університетах, введення української мови в учительських семінаріях.⁵⁷

⁵⁴ С. ПУШКАРЕВ. Обзор..., стор. 453-454. — Очерки..., стор. 243-252. — Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 372-382.

⁵⁵ Очерки..., стор. 288-290. — С. ПУШКАРЕВ. Там же, стор. 454-455, 458-459.

⁵⁶ Ф. ЛОСЬ. Там же, стор. 383-389.

⁵⁷ В. ДОРОШЕНКО. Українство..., стор. 64-65.

2-га Дума існувала лише 103 дні; 3-го червня 1907 року її розпущено. Призначено нові вибори, при чому виборчий закон значно змінено. Вибори до 3-ої Думи, восени 1907 року, дали 50 правих, 71 помірковано-правих, 27 націоналістів — разом 148 правих; 154 октябристів; 28 «прогресистів». Разом 54 кадетів, 13 большевиків, 20 соціал-демократів, 26 поляків, литовців та мусулман; лівих — 141.

Новий виборчий закон 1907 року настільки змінив основний закон про Думу, що його називали «державним переворотом». Він дав перемогу великим землевласникам і зменшив число депутатів селян та робітників. У Полтавській губернії, наприклад, на 117 виборців-великих землевласників було тільки 38 селян. Багато українців опинилося у тюрмах, на заслання; збільшилася еміграція за кордон.

Не зважаючи на таке становище, українське питання притягало до себе увагу в 3-ій Думі: надто бо великі були досягнення українців в різних галузях культури та економіки. Перше питання, якому Дума змушена була приділити увагу, це було українське шкільництво. У 1908 році 37 послів внесли проект про українську мову навчання у початкових школах. Цей проект викликав протест збоку чорносотенних послів та «Клубу Русских Националистов», і йому не дали ходу. Року 1909 професор Київського університету І. Лучицький поставив питання про українську мову в судах України. Це питання також викликало протест і було поховане.

У 1913 році, з приводу бюджету, ряд ораторів звертали увагу Думи на самоправство адміністрації в Україні. Видатні посли — А. Шингарьов, П. Мілюков, О. Керенський, Г. Петровський та інші — домогалися свободи національного розвитку та автономії України, а професор С. Іванов вимагав катедр українознавства в університетах України. Того ж 1913 року єпископ Нікон вимагав введення української мови в школах.

Ці приклади свідчать про великі досягнення українців за XIX століття.⁵⁸

У 1907-1912 роках реакція зміцнюється. У 3-ій Думі головну роль грали октябристи (154). Головою Думи був октябрист Хомяков, а після нього — С. Гучков, теж октябрист. 3-тя Дума відбула свій законний речення була розпущена у 1912 році. 4-та Дума виявилася лівішою, ніж 3-тя: у ній було по 150 представників правих та лівих партій і 130 октябристів та «центровиків». Октябристи 4-ої Думи були більш схильні до опозиції і не раз вступали у спілку з лівими партіями. Головою Думи обрано октябриста — М. Родзянка.⁵⁹

Внаслідок нового виборчого закону селянство України було позбавлене права висилати представників до Думи. Не було вже й

⁵⁸ В. ДОРОШЕНКО. Українство..., стор. 70, 106-109.

⁵⁹ С. ПУШКАРЕВ. Обзор..., стор. 466-468.

української фракції, а тому для введення української мови у народних школах України не було більшості в той час, коли навіть малі народи Кавказу дістали школу з рідною мовою; дістали її також татари, естонці, латиші.⁶⁰

АГРАРНА РЕФОРМА П. СТОЛИПІНА

Проводячи боротьбу з революційними рухами, голова ради міністрів Петро Столипін (1862-1914) хотів створити на селі міцну групу заможних господарів, які були б опозицією проти соціалістичних ідей. Він визнавав недоцільним конфіскацію земель у заможних землевласників. Перед 1905-им роком взаємовідносини між дворянами-поміщиками та селянами значно змінилися. За останні роки продано селянам, головню за посередництвом Селянського Банку, 26.000.000 десятин з дворянських земель; 16.000.000 продано купцям та торговельно-промисловим підприємствам. У руках селян скупилося, разом з надільними землями, 165.000.000 десятин у всій імперії, а у дворян залишилося 53.000.000 десятин. Таким чином, експропріяція цих поміщицьких земель на користь селянства не могла радикально змінити становища селян. Треба було перевести ґрунтовні реформи.⁶¹

Головне гальмо у розвитку сільського господарства Столипін вбачав в «общині», до якої були прикріплені селяни і контроль якої тяжив над ними. Селянин не міг покинути її, не міг продати землю, якою користувався, тому, що вона належала «общині». Існування «общини» не давало можливості застосовувати ліпші засоби виробництва, впроваджувати кращі сівозміни, користатися сільськогосподарськими машинами, штучними добривами. «Община» провадила село шляхом павперизації, що загрожувало революцією. Якщо «община» шкідливо впливала на сільське господарство центральної імперії, то ще гірші наслідки спричиняла вона для України, де населення було звичне до індивідуального господарства, до хуторів.

Щоб запобігти революції й створити міцне селянство, Столипін перевів аграрну реформу, з цією метою провівши через Думу кілька законів. Закон 9-го листопада 1906 року дав права усієї сільській промаді переходити на хутори (у Росії це звалось «отрубами»). В Україні з 1861 року існувало т. зв. «подвірне» землеволодіння: земля вважалася власністю цілої родини, її не вільно було продавати й ділити між членами родини. Тепер кожний селянин міг вийти з «подвірного» господарства і стати власником своєї землі. Тільки угіддя — ліс, сіножаті — залишалися у спільному володінні.

⁶⁰ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 530.

⁶¹ В. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 70-71.

Селяни почали покидати села; у деяких селах Волині zostалися тільки церкви, школи, крамниці. Землі, що були раніше у різних класпах, тепер об'єднували в одну цілість. Касувалося примусову сівозміну.⁶²

В Україні аграрна реформа Столипіна мала найбільший успіх, і число селян, які до 1-го січня 1916 року закріпили землю в індивідуальну власність, було найбільшим. Тоді, як в 40 губерніях Європейської Росії коло 24% господарів вийшло з «общини», на Правобережній Україні закріпили землю 50,7%, у Південній Україні — 34,2%, на Лівобережжі — 13,8%.⁶³

Аграрна реформа викликала вороже ставлення збоку великих землевласників, які боялися втратити робітників, та соціалістів різних напрямків, які розуміли, що ця реформа ліквідує сільський пролетаріат.⁶⁴ В Україні лише поодинокі великі землевласники, як Харитоненко, Терещенко, Чикаленко, Є. Журавський (губернський маршалок Волині) — поставилися до неї сприятливо.

Великою хибкою реформи Столипіна були високі ціни, за які передавалось поміщицькі землі селянам через Селянський Банк, і це робило землі недосяжними для селянської маси.

Столипінська аграрна реформа відкрила можливість дальшого переселення селян на вільні землі поза Уралом. Діставши землю у власність і продавши її, селяни масово переселялися до Азії. Цей рух помітно збільшився після 1906 року. Правда, багато селян поверталось звідти, не знайшовши відповідних умов для життя. Це пояснює наступна таблиця (число переселенців подано з цілої Російської імперії):

Роки	Рух переселенців і жодаків обох статей (у тисячах душ)	З того числа повернулися обох статей (у тисячах душ)	Оселилося переселенців чоловічої статі (у тисячах душ)
1900	219,3	33,8	39,6
1905	44,0	3,8	27,0
1906	216,7	6,1	44,8
1907	277,0	27,2	207,9
1908	58,8	37,9	245,2
1909	707,5	82,3	245,3
1910	353,0	114,9	232,5
1911	326,1	117,0	181,5

⁶² М. ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ. Столипінська селянська реформа. Лондон, 1984, стор. 4-5.

⁶³ П. ЛЯЩЕНКО. Історія народного господарства СРСР, т. II, стор. 265 (за М. ВЕЛИЧКІВСЬКИМ. Там же, стор. 5).

⁶⁴ О. КАСИМЕНКО. Історія України, РОР. Київ, 1980 (7), стор. 188-187.

1912	259,6	57,3	156,5
1913	327,9	42,9	?
1914	241,8	27,6	?"

Доба між революцією 1905 року та світовою війною 1914-17 років характеризується зростаючою диференціацією села. Верхівка селян, статечні господарі скупчували в своїх руках землю, заводили господарства вищого типу, користалися сільськогосподарськими машинами, будували млини. У значній мірі на допомогу селянам приходили земства, переважно на Полтавщині, Чернігівщині, які організували «злучні» пункти з расовими розплідниками, виписували сільськогосподарські машини, передаючи їх у тимчасове користування селянам або продаючи «на рати»; земства будували елеватори, організували збут збіжжя за кордон. Полтавське земство придбало навіть власний пароплав для вивозу збіжжя. Земства дбали про меліорацію, ліквідацію багниць, ярів; засівали піщані простори, організували асекураційні та допомогові банки тощо.

Для незаможних селян творили кустарні промисли різного роду, які давали можливість підробляти, не кидаючи сільського господарства та не виходячи з села. Для кустарних виробів, які здобули велику славу в Україні, організовано виставки, що сприяло продажі тих виробів як у межах Російської імперії, так і за кордоном. Земства допомагали тим, хто виїздив з України.

Велику допомогу селу давали кооперативні заклади, підтримувані державними банками та земствами. Вклади селян до сільських банків зростали з такою швидкістю, що за 20 років піднеслися з 300.000.000 рублів (по всій імперії) до 2.000.000.000 рублів⁶⁵.

Кооперація України мала відданих працівників, як «артільний батько» Микола Левитський, який з 90-их років вів пропаганду кооперативних організацій на селі й допомагав закладати кооперативні артільні — хліборобські та ремісничі. Кооперативний рух розділлі — 600 споживчих товариств. Багато сприяли розгортанню кооперативного руху В. Доманицький, М. Порш, В. Садовський. Вихоративні з'їзди. У кооперації боролися дві течії: одні кооператори хотіли влити українську кооперацію у загальноросійську, інші — обстоювали окрему, українську організацію.⁶⁶

Революція 1905 року мала величезний вплив на розвиток українського руху. Пожвавлення виявилось у заснуванні українських

⁶⁵ П. ЛЯЩЕНКО. Історія народного хозяйства СССР, т. II, стор. 27. — М. ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ. Там же, стор. 11.

⁶⁶ С. ПУШКАРЕВ. Обзор..., стор. 465.

⁶⁷ В. ДОРОШЕНКО. Українство..., стор. 97-99.

часописів по всіх більших містах — у Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Лубнях, Катеринославі, Москві, Петербурзі. Почали засновувати видавництва. У Петербурзі, під редакцією В. Доманицького, вийшло перше повне видання «Кобзаря» Шевченка. У 1906 році переїхав зі Львова до Києва М. Грушевський, перенісши з собою видання «Літературно-Наукового Вісника», навколо якого купчилися українські письменники. Журнал «Киевская Старина» перейшов на українську мову й змінив свою назву на «Україну». Року 1907 засновано у Києві Українське Наукове Товариство на чолі з М. Грушевським, який зайняв перше місце серед українських наукових та політичних діячів. Засновано в Україні кілька інших часописів: «Дзвін», «Українська Хата», «Рідний Край», «Село», «Посів» та інші. Київ став літературним осередком України.

З 1905 року почали викладати в університетах українською мовою: в Одесі викладав О. Грушевський історію України, у Харкові О. Сумцов — історію літератури. У Київському університеті курсів української мови не було.⁶⁸

В Україні засновано нові високі школи: Комерційний Інститут і Вищі Жіночі Курси — у Києві, Харкові, Одесі. Заходами земств Україна вкрилася рясною мережею шкіл різних ступенів — початкових, професійних, прогімназій. Земства Лівобережної України багато робили для поглиблення національної свідомості населення. У Полтаві влаштовували для вчителів курси українознавства, на яких викладали ліпші наукові сили. Влаштовували виставки українського мистецтва. Кадри інструкторів давали консультації в осередках скупчення кустарних виробів. У Полтаві за проектом В. Кричевського для Губерніяльної Земської Управи збудовано «Земський Дім» — видатний зразок українського мистецтва. Взагалі була велика різниця в усіх галузях культури між губерніями Лівобережжя, де земства працювали з самого початку, і Правобережною Україною, де введено їх у 1912 році.

ДОВА РЕАКЦІЇ

Незабаром після проголошення маніфесту 17 жовтня 1905 року почалася реакція. Царський уряд уживав всіх заходів, щоб обмежити права, як збіцяно у маніфесті, і привернути абсолютне самодержавство. Це виявилось у самому титулі царя, в якому залишили слово «самодержавний». Уряд підтримували «жордосотенні» партії та окремі особи, переважно з заможних селян та дрібних міщан. Об'єктами переслідування знову стали жиди, а до них долучено

⁶⁸ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 530-531. — Д. ДОРОШЕНКО. Мої спомини про давнє минуле, стор. 91-98.

українців та білорусів. Російський уряд вважав культурно-український рух за перехідний ступень до державного сепаратизму України, чого в дійсності ще не було. Носії російської влади твердили, що українці «хочуть відділити Україну від Російської держави в окрему самостійну державу зі своїм гетьманом, своїми послами й консулами у чужих державах, своєю монетною системою й своїм власним військом». Отже, у своїх побоюваннях вони випереджали політичні прагнення українських діячів, що не йшли далі автономії.⁶⁶

Обіжник П. Столипіна 1910 року зараховував український народ до «чужородних» і забороняв будь-які українські організації, бо «об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення». Року 1911 Столипін пояснив докладніше, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішній часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах».⁶⁷

Маючи такі директиви, місцева влада почала похід проти українських установ: «Просвіти», українські клуби, бібліотеки закрито; заборонено продавати українські книжки, навіть Євангелію українською мовою, що її видав Синод, та граматики; заборонено українські концерти, афіші, вивіски і т. п. У Києві закрито «Товариство Грамотності», що існувало коло 40 років. Але всі ці переслідування та репресії викликали зворотню реакцію: вони примушували людей, що стояли раніш осторонь українського питання, ставитися до нього уважно, бо безглуздзя репресій було наявне.

У 1914 році уряд заборонив святкувати день народження Тараса Шевченка (11 лютого); заборонено не тільки збори, маніфестації, а навіть звичайні у цей день панahiди. Зрозуміло, що все це викликало протести по всій Україні, заворушення, арешти, виключення студентів із шкіл. Навіть у Державній Думі послали виступили з протестом. Треба сказати, що після короткого заспокоєння, в університетах знову почалися «сходки» і страйки. Студентів наче навіть більше Кассо. Своїми незаконними вчинками вони викликали обурення не тільки студентів, але й професорів: року 1911 коло сотні знак протесту проти діяльності Кассо. За ними пішла група професорів Київського Політехнічного Інституту.⁶⁸

⁶⁶ Д. ДОРОШЕНКО. Нариси..., т. II, стор. 448.

⁶⁷ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 534. — В. ДОРОШЕНКО. Українство..., стор. 83-85.

⁶⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Мої спомини..., стор. 162.

Адміністрація таємними обіжниками забороняла приймати українців-«мазепинців», «сепаратистів» на посади вчителів, професорів університетів. Українські літературні твори роками лежали у цензурі; урядовцям забороняли передплачувати українські газети, на які накладали великі грошові карі.

Репресії викликали нові заворушення на фабриках, заводах. У 1912 році загальний страйк викликав розстріл 200 та поранення ще більшого числа робітників на «Ленських приисках». На знак співчуття селяни та робітники влаштовували демонстрації. Студенти університетів також оголосили страйк.⁶⁹

Репресії уряду, які мали хаотичний характер, викликали у різних партій прагнення об'єднатись. Року 1908 усі українські політичні діячі об'єдналися на загальних засадах конституціоналізму й парламентаризму, незалежно від програми даної партії. Так постала нова організація — Товариство Українських Поступовців (ТУП), яке стало єдиною українською партією. Воно мало керівний орган — Раду, яка скликала періодичні з'їзди.⁷⁰

Поволі налагоджувався контакт з російськими прогресивними партіями та окремими діячами. У 1913 році постав союз автономістів-федералістів з представниками недержавних народів Росії, що стояли на ґрунті національно-територіальної автономії; у цьому союзі брали участь федералісти — росіяни та українські представники. Утворено порозуміння між ТУП, думськими фракціями трудовиків та конституційних демократів (кадетів), які зобов'язалися ставити й підтримувати українські домагання у сфері культурно-національного самовизначення. Уперше виступили провідники цих груп у Думі з приводу заборони у Києві святкувати століття з дня народження Т. Шевченка. У Думі вперше розгорнулася поважна дискусія в українській справі, і це справило велике враження. Року 1914, з приводу урядової заборони святкувати сторіччя з дня народження Шевченка, вив'язалася палка дискусія, в якій навіть дехто з правих послів обурювався тією заборною. Високий достойник, нащадок В. Капніста, граф Капніст, казав, що заборона святкувати сторіччя з дня народження Шевченка є образою для цілої України.

«Українство перше виявило свою силу і впливи в Росії», — писав М. Грушевський.⁷¹

Така була Україна напередодні першої світової війни.

⁶⁹ В. ДОРОШЕНКО. Українство..., стор. 76-80. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 538.

⁷⁰ В. ДОРОШЕНКО. Українство..., стор. 100-110. — Д. ДОРОШЕНКО. Спомини..., стор. 100-101.

⁷¹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 530-537.

ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА ТА ЗАКАРПАТТЯ

У ХХ ст. Галичина, Буковина та Закарпаття переживали тяжкі соціальні ускладнення. Як і раніше, ці країни були переважно аграрними. Більша частина землі належала поміщикам, серед яких переважали чужинці: поляки — у Галичині, румуни — у Буковині, мадьяри — у Закарпатті. Було багато великих землевласників-магнатів, які володіли маєтками на кількості тисяч гектарів. У Галичині барон Лібіх мав 66.700 гектарів, граф Р. Потоцький — 49.800 гектарів, другий граф Я. Потоцький — 23.500 гектарів. У Закарпатті граф Шенбурн-Бухгайм мав коло 100 тисяч гектарів, себто близько 20% усієї території. Поруч з дідами існували дрібні селянські господарства. У Галичині 53,3% селянських господарств були «безкінні». І. Франко називав такі господарства «карликовими». Заборгованість галицьких і буковинських селян зростала з кожним роком: у 1910-1912 рр. в Галичині продано за борги 9.303 селянських господарств, у Буковині за 1904-1907 рр. — 3.000 господарств.

Зростала диференція села: з'явилися заможні селяни, які скуповували землі злидарів з худобою і реманентом. У 1908 році було їх у Галичині 5%, але вони володіли землею, яка кількістю перевищувала у два рази ту, яка належала 800.000 бідняцьким господарствам. Ці заможні господарі користалися допомогою банків і були найсильнішою селянською групою на західноукраїнських землях.

Напередодні першої світової війни у Галичині було 614.000 селянських господарств, які не забезпечували прожитку своїм власникам. Аналогічні явища були у Буковині та Закарпатті. Такі незаможні селяни орендували землю, наймалися до поміщиків або йшли працювати на підприємства.⁷⁵

Багато селян йшло до Басарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції, а ще більше емігрувало за океан. За перше десятиріччя ХХ ст. виїхало до Америки біля півмільйона галицьких селян. Вони поклали початок т. зв. заробітчанській еміграції ЗСА та стосувалася до нових умов життя, досягла високого рівня добробуту, але для батьківщини була вона втрачена. Менша частина не зуміла пристосуватися до нових умов і повернулася до Галичини. Автор, пише: «За перше десятиріччя ХХ ст. із західноукраїнських земель виїхало до Америки понад півмільйона селян», а далі: «лише за два роки перед першою війною в Галичину з Америки повернулося понад... 10.000 таких переселенців». Півмільйона і — 10.000!

⁷⁵ Ф. ПІВЧЕНКО. Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1800-1914 рр. «Історія Української РСР», I, стор. 687-689.

У Галичині становище селян погіршувала та обставина, що дідами переважно були поляки. Поляки займали також всі адміністративні посади, в їхніх руках був суд. У ХХ ст. число селянських страйків постійно зростає. 1902 року страйк, в якому взяло участь 200.000 селян, охопив усі східні частини Галичини (Подільсько-Покутські). Селяни виявили надзвичайну стійкість, і діди змушені були піти на поступки. Завдяки цій перемозі опозиційні партії, які підтримували страйковий рух, здобули популярність та пошану селян. У 1906 році до 30 000 селян зібралися до Львова з вимогами не тільки економічних полегшень, але й політичних свобод та загальног виборчого права. Разом із тим селяни вимагали продажу поміщицьких земель.⁷⁶ Страйки — з одного боку, масовий вихід селян на сезонні роботи — з другого, підривали поміщицькі господарства, внаслідок чого почалася масова їх ліквідація. Протягом 10-ох років перед першою світовою війною у Галичині діди продали 140.000 гектарів землі, але зискали на цьому не українські селяни (як то було в Україні під російською окупацією), а поляки, бо діди спроваджували на свої землі польських селян-колоністів.

Зубожінню селян сприяло низьке промислове становище Галичини, де переважали дрібні підприємства з невеликим числом робітників. Більш-менш розвинена була нафтова промисловість, яка швидко зростала у районах Борислава, Тустановичів. Багато здобували солі, гірського воску. Усі ці промисли, за невеликим винятком, були у руках чужинців: німців, жидів, поляків, французів, англійців.

З початку ХХ ст. зростають у Галичині різні союзи: Сільський Союз — «Господар» — 1898 р., Крайовий Кредитовий Союз — 1898 р., у 1904 р. Союз Молочарських Спілок, Союз для збуту худоби та ін. Усі вони допомагали селянам у збуті їхніх продуктів. У 1883 р. засновується кооперативна організація «Народна Торговля», що з року 1907 стає централею Торг. Господ. Спілки. У 1904 році засновано Ревізійний Союз Українських Кооперативів (РСУК), що став організаційно-ідейним центром українських кооперативів.⁷⁷ Відбувається об'єднання окремих кооперативних союзів: у 1911 р. на базі 30-ти торговельних сільськогосподарських спілок постав великий Сільсько-Господарський Крайовий Союз Торговельних Спілок. Року 1914 у Крайово. Ревізійному Союзі було 609 кооперативів.⁷⁸

Українським рухом керували громадські інтелігенції, які охоплювали щораз ширші кола, навчачи їх боротися за свої права, за економічні, культурні та національні інтереси.

⁷⁶ О. КАСИМЕНКО. Там же, стор. 193-200.

⁷⁷ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 323. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 351-352.

⁷⁸ І. ВИТАНОВИЧ. Кооператив на Західній Україні. «БУ», 2, стор. 1127-1128.

За перші 10-15 років ХХ ст. Галичина зробила величезний поступ у всіх галузях культурного життя. Осередком української науки стало Товариство імені Шевченка, яке перетворилося у 1893 році на Наукове Товариство імені Шевченка, об'єднуючи вчених не тільки Галичини, а й цілої України. Воно користалося визнанням усього культурного світу; до 1914 року видано коло 300 томів наукових праць українською мовою, переважно з українознавства. Здійснити таку широку видавничу програму можна було тільки завдяки матеріальній та науковій допомозі цілої України. Це Товариство вважали за Українську Академію, хоч офіційно воно не мало цього титулу. М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк були головними діячами Товариства.¹⁹

Поволі Галичина добилася значного збільшення числа українських шкіл: перед війною 1914 р. було вже 6 державних та 15 приватних гімназій і 3.000 народних шкіл. В університеті українці мали 7 звичайних катедр та 4 доцентури. Перед самою війною вирішено питання про заснування окремого Українського університету. Журнал «Літературно-Науковий Вісник», що його заснував М. Грушевський на початку ХХ століття, став всеукраїнським літературним органом. Року 1907, як сказано вище, М. Грушевський переніс його до Києва.

Центральною фігурою Галичини, з початку ХХ ст. став митрополит Галицький Андрей граф Шептицький (1900-1944). За 44-літнє його керівництво Греко-Католицькою Церквою вона остаточно стала українською національною Церквою. Значення Андрея Шептицького більше, ніж тільки митрополита: він був душою всього національного та культурного життя Галичини. Він дбав про школи, заснував Науковий Інститут для студій, сполучений з Богословською Академією, та «Академічний Дім» у Львові; допомагав приватним школам; за свої кошти вислав молодих священиків для студій у Римі, Відні; давав стипендії світській молоді для науки за кордоном; допомагав дитячим садкам та «сиротинцям»; заснував український шпиталь — «Народну Лічницю» у Львові; підтримував видавництва. Глибокий знавець мистецтва, був меценатом мистців-малярів, різьбарів. Допоміг О. Новаківському (наддніпрянцеві) заснувати власну малярську школу. У 1913 році заснував у Львові Український Національний Музей, в якому зібрано рідкісні пам'ятки українського мистецтва. Цей музей був найбільший в Україні.

Кінець ХІХ ст. і початок ХХ-го характеризується у Галичині загостренням боротьби з поляками, що були фактичними володарями Краю. Ця боротьба посилюється у зв'язку з ростом національної свідомості народних мас Галичини, наслідком чого зменшувалося значення москвофілів у громадському житті. Обидва табори — російський і польський — бачили небезпеку у цьому зрості національної свідомості, і почали спільну протиакцію.

Усі намісники Галичини були поляки (гр. Бадені, Голуховський, гр. Потоцький, проф. Бобжинський), і всі вони вели політику ворожу українцям. Усі вищі урядовці були теж поляки.

Прем'єр-міністер, гр. К. Бадені, що спочатку сприятливо ставився до українців, змінив своє ставлення під впливом польської шляхти. Виконуючи її вимоги, він допустив року 1895 грубі зловживання з виборами на користь поляків: на 150 послів українці мали тільки 14. Року 1897 під час виборів вжито терору проти українців, при чому було 8 забитих, 29 поранених, 800 заарештованих. На 63-ох послів вибрано тільки 3-ох українців. Це були т. зв. «баденівські вибори». Вістки про терор схвилювали всю Україну. Навіть у Соймі ставилось запитання про таку систему виборів. Бадені, внаслідок цієї інтервенції, втратив свою посаду прем'єр-міністра.²⁰

На початку ХХ ст. у Галичині визначилися три напрямки політичної думки. Перший був москвофільський, який поволі спадав, другий — «австрійський ультральялізм», за висловом Д. Дорошенка, третій — чітко висловлений студентським вічем у Львові — за створення Самостійної Української Держави. Цей напрямок підтримували газета «Діло», що у ХХ ст. стала найбільш впливовим пресовим органом Галичини, та «Літературно-Науковий Вісник», в якому виступав із блискучими статтями І. Франко.

Кінець ХІХ ст. характеризувався значним зрушенням у політичній історії Галичини. Галицькі діячі розчарувались у реальності «нової ери» — угоди між галичанами та австрійським урядом, бо від нього Галичина дістала тільки одну катедру при університеті (що її зайняв М. Грушевський), кілька шкіл та Асекураційне Товариство «Дністер». Зростала опозиція проти австрійського уряду, який підтримував польську шляхту у її боротьбі проти українських прагнень. Проводирі цієї опозиції створили у 1899 році нову партію — Національно-Демократичну, яка взяла до своїх рук провід національним життям. До цієї партії вступили видатні діячі Галичини — і народовці, і радикали: К. Оманчук, Кость і Євген Левицькі, Є. Олесницький, В. Будзиновський, М. Грушевський, І. Франко та інші. Екзекутива партії, Народний Комітет, став осередком, який керував усім життям Краю: політичним, господарським, соціальним, культурним. Об'єднуючи різні партії, у тім числі й соціалістичні, Національно-

¹⁹ Д. ДОРОШЕНКО. Нариси... II, стор. 340.

²⁰ С. БАРАН. Митрополит Андрей Шептицький, Мюнхен, 1947, стор. 44-51.
— Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Українська Церква, стор. 529-538.

²¹ М. СТАХІВ. Західня Україна та політика Галицької, Російської та Західної. Стор. 1958, т. I, стор. 92-95, 100-101.

Демократична Партія чимраз далі відходила від москвофілів, які виразно тягли до об'єднання з Росією.

Але всередині самої партії намічалась диференціація. Права частина її зберігала консервативні погляди; це були переважно галицьке духовенство, урядовці; ліва частина, до якої належали молодші віком члени, схилилася до соціалізму. Але всі — і праві, і ліві — вороже ставилися до поляків. Цікаво, що в той же час польська мова панувала навіть у родинях українського духовенства.

Головну увагу Національно-Демократична Партія звертала на селянство, на поліпшення його добробуту та поглиблення його національної свідомості.

Провід у польському громадянстві належав заснованій у 1900 році Народно-Демократичній Партії, яку звали «вшехпольською». Провідниками її були у царській Польщі Р. Дмовський та В. Грабський, а в Галичині — професори Львівського університету — Ст. Грабський та Ст. Гломбінський. Польська Народно-Демократична Партія шукала спільної мови, і польське представництво у Державній Думі вело угодовську політику. Ненависть до українців та жидів об'єднувала їх, і вони знаходили підтримку у галицьких москвофілів, які мали контакт з російськими чорносотенними організаціями, як «Союз Русского Народу», «Двуглавый Орел», а також з неослов'яно-родово-Демократичної Партії було багато польських аристократів, римо-католицького духовенства та міщан. Ця партія прагнула об'єднати всі польські землі під берлом російського царя.⁸²

Москвофіли знайшли собі протектора в особі намісника — гр. А. Потоцького. Це яскраво виявилось під час виборів до Сойму року 1908. Потоцький дав наказ жандармерії «гостро» боротися проти опофальшувала виборчі картки, щоб забезпечити перемогу полякам. Року 1908 українець-студент М. Січинський забив Потоцького, посягаючи свій вчинок бажанням помститись за вибори.

Прагнення поляків створити власну державу зміцнюється внаслідок конфліктів між Росією і Австрією, інтереси яких зударялися війни 1912-1913 рр. Польські самостійники вживали заходів, щоб створити армію, яка мала б виступити проти Росії на боці Австрії. Підготовку веде головним чином ППС — Польська Партія Соціалістична, провідником якої був Юзеф Пілсудський. Він організував військові гуртки — «Стршелец» (Стрілець), в яких молодь проходила військовий вишкіл. Австрійський уряд давав усе потрібне:

⁸² С. БАРАН. Там же, стор. 88.

провіант, зброю. Одночасно постали інші організації: «Сокул», «Бартошові дружини», але в них провадилося лише фізичне виховання. Членами цих організацій було кілька тисяч молоді.

Пілсудський провадив свою підготовчу акцію у Росії, а також серед польської еміграції у ЗСА та Франції, де знаходив багато прихильників. Таким чином серед польського громадянства напередодні війни різко виявилися дві орієнтації: ППС виступала проти Росії на боці Австрії та Німеччини, а «вшехполяки» — на боці Росії.

Українське громадянство в Галичині стояло в своїй масі на проавстрійській позиції — протиросійській. Воно не мало іншого виходу: вся політика Росії була гостро ворожа українцям, як у самій Росії, так і за межами її. Австрійська конституція, на підставі якої жили українці в Австрії, викликала завжди вороже ставлення Росії. Ідея «всеслов'яинства», що прагнула «визволення» всіх слов'ян і об'єднання їх під берлом Росії, загрожувала українцям, якщо їх приєднають до Росії, як складову частину єдиного «руського» народу.⁸³

Але українці довгий час вагалися — до якої орієнтації приєднатися.

Року 1910 орган Радикальної Партії у Львові — «Громадський Голос» — заявляв: «Не Відень, не Петербург або що, а сама Україна, окрема й незалежна». У тому ж часописі писали: «Ми хочемо, щоб український народ здобув собі якнайскоріше самостійність, або мав свою власну державу».⁸⁴

Року 1912 поляки в Австрії утворили центральну організацію: «Тимчасову Комісію Строніцтв Незалежних» для пропаганди австрійської орієнтації на випадок війни з Росією. Минуло п'ять місяців — і українці проголосили, що у випадку війни з Росією вони будуть теж боротися на боці Австрії.⁸⁵

У 1902 році лідер Радикальної Партії Галичини К. Трильовський заснував організацію «Січ», що ставила своїм завданням фізичне виховання молоді і відновлення серед неї лицарського духу Запорізької Січі. Ця ідея стала дуже популярною, і в 1910-их роках у «Січах» було вже кілька десятків тисяч української молоді. У протилежність польським «Стшельцам», українські організації довгий час не могли здобути статуту для організації «Січових Стрільців». Не дістали вони і матеріальної підтримки, і мусіли самі дбати про кошти.⁸⁶

Другою організацією, яка дбала про фізичне виховання молоді та гімнастичні вправи, були «Соколи».

⁸³ М. СТАХІВ. Там же, т. I, стор. 138-140, 148-151.

⁸⁴ М. СТАХІВ. Там же, I, стор. 142-148.

⁸⁵ М. СТАХІВ. Там же, стор. 110-135.

⁸⁶ М. СТАХІВ. Там же, I, стор. 140-142.

У ХХ ст. Буковина залишалася льояльною у відношенні до Габсбургів. Національне відродження, яке переживала вона з 1884 р., не виходило за рамки австрійської конституції й обмежувалося питаннями освіти, літератури, господарства. Зміцнюються тісні зв'язки Буковини з Галичиною та Наддніпрянською Україною. Ці зв'язки підтримували вчені та письменники, як С. Смаль-Стоцький, М. Кордуба, В. Сімович, Ю. Федькович, О. Маковей — з Буковини; Б. Лепкий, Іван Франко — з Галичини; М. Драгоманов, О. Кониський, Лесь Українка — з Наддніпрянщини.

Року 1907 на Буковині засновано Національно-Демократичну Партію, лідерами якої були: С. Смаль-Стоцький, М. Василько, О. Попович та інші. Ця партія, маючи за собою величезну більшість населення, була льояльна до Австрійської держави і прагнула здобути якомога більше на культурному та економічному полі. Року 1906 засновану іншу партію — Радикальну. Вона відрізнялась переважно тактикою від Національно-Демократичної Партії: те, що Національно-Демократична Партія просила у уряду, Радикальна — вимагала. Радикальна Партія була теж віддана Австрійській монархії, але виступала з критикою уряду. Основу її давала молодь: учителі, селяни, згуртовані у «Січах». Лідерами були: Т. Галіп, І. та О. Попович та ін.

Третя партія, заснована у тому ж 1906 році, була Соціал-Демократична, що стала в опозицію до обидвох інших партій і мала своїм гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Лідером її був О. Безпалко. Складалася вона переважно з робітників, але в селянських масах не мала успіху: селяни відштовхували її інтернаціональні кличі та боротьба проти релігії.

Перед першою світовою війною у політичному житті Буковини позначилися зміни: виникли розбіжності у поглядах та політиці головних лідерів — С. Смаль-Стоцького та М. Василька. З другого боку — молодші елементи та широкі маси селянства не погоджувалися з льояльною супроти уряду політикою проводирів і, замість Австрії, орієнтувалися на Київ, прагнучи створити свою, а не австрійську Україну.⁸⁸

З усіх частин України в найтяжчому становищі перебувало Закарпаття. Селянство залишалося в економічній залежності від діаспори, переважно угорського походження. Безземелля примушувало селян шукати підробітків, а дістати їх вони могли тільки у поміщицьких господарствах, бо промисловість була дуже слабо розвинена і не потребувала багато робітників. Наслідком злиденного життя був масовий виїзд за океан, до ЗСА та Канади. Ця еміграція в ХХ ст. пере-

⁸⁸ Д. КВІТКОВСЬКИЙ. Політичне життя. «Буковина», Париж..., 1936, стор. 483-482.

вищувала еміграцію з інших часів Західної України: у 1905-1907 роках становила 200% нормального приросту населення.

На початку ХХ ст. Пряшівський єпископ, Юліан Фірташ, започаткував «Верховинську акцію»: так назвали ряд соціально-економічних заходів для покращання становища селян. Для цього стали засновувати кооперативи, господарські та промислові спілки, щадничі каси. На допомогу Закарпаттю приходили емігранти з ЗСА, які досягли там певного добробуту.

Тяжким гнітом для Закарпаття була влада Угорщини. Автономію, яку здобуто для частини Закарпаття, скасовано. Урядовою і викладовою мовою у школах стала угорська. Навіть у парафіяльних школах введено угорську мову. У 1912 році створено з частин Мукачівської та Пряшівської єпархій нову — Гайдудорозьку єпархію, в якій введено Богослужби угорською мовою. Пряшівський єпископ, С. Новак, запровадив григоріянський календар, а міністерство освіти почало вживати латинської абетки замість української. Мадяризація нищила українську культуру, господарське життя.⁸⁹

Природним наслідком посилення мадяризації було зростання москвофільства. Це було природним явищем, протестом проти акції угорців, самообороною проти національного знищення. Москвофільство підсилювалось вірою у могутність Росії, яка здушила угорське повстання у 1849 році, а з другого боку — скріплювалось ще й тим, що угорці переносили на українців свою ненависть до Росії за це здушення. Москвофільські настрої закарпатських українців знайшли підтримку в Росії, бо вони відповідали слов'янофільству, яке ширилося там у ХХ ст. Лідер його, гр. В. Бобринський, сприяв зростанню москвофільства, а разом із тим — денационалізації Закарпаття та переходові його на православ'я. Угорський уряд «придушив» рух москвофілів і 1914 року суд у Мармароському Сиготі засудив на ув'язнення групу селян, що перейшли на православ'я.⁹⁰

Великим нещастям закарпатських українців було так зване «язычіє» — штучна літературна мова, в якій перемішано українську, церковно-слов'янську та російську мови.

⁸⁹ Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Українська Церква. стор. 514. — І. ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ. Історія Закарпаття. «ЕУ», 2. стор. 716.
⁹⁰ І. ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 719-720.

ВОЄННІ ПОДІЇ НА УКРАЇНІ

Невдала для балканських слов'ян війна 1912-1913 рр. зміцнила становище Австро-Угорщини. Вона створила нову державу — Албанію, яка позбавила Сербію виходу до Адріатичного моря. Відносини між слов'янами і урядом цісаря Франца-Йосифа щораз більше напружувались. Дня 28 червня 1914 р. в Сараєві, столиці Боснії, забито ерцгерцога Франца-Фердинанда, наслідника цісаря Франца-Йосифа. Австрійський уряд обвинуватив Сербію в організації атентату і 10-го липня вислав до уряду Сербії гострий ультиматум. Сербія звернулася до Росії з проханням про підтримку. За порадою Росії Сербія дала помірковану відповідь на ультиматум, але Австрія її не прийняла і проголосила війну. Німеччина, союзниця Австрії, проголосила 1-го серпня того ж року війну Росії, а 3 серпня 1914 року проголосила війну і Франції. Німецькі війська негайно рушили на Францію через нейтральну Бельгію. Європа поділилася на два фронти: з одного боку Австро-Угорщина, Німеччина та Італія (пізніше приєдналися до них Туреччина та Болгарія), а з другого Франція, Росія і Англія. Так почалася перша світова війна.

Повторилася трагедія російсько-японської війни. Росія, хоч втрачала величезні кошти на армію, вступила у війну невідготівленою, без запасів набоїв та амуніції. До того ніхто у Росії, починаючи з уряду, не вірив, що буде війна. І навпаки: Австро-Угорщина та Німеччина віддавна й ретельно підготовлялися до війни. У Західній Україні заздалегідь обмірковувалося питання — яке становище зайняти на випадок війни, на чийому боці? Більшість вирішувала підтримувати Австрію.

Перший удар, як сказано, Німеччина скерувала на Францію, яка теж не була готова до війни. Щоб врятувати її, кинуто дві російські армії на Східню Прусію, і Німеччина примушена була стягнути війська з Франції. Російські армії зазнали страшної поразки, але Франція була врятована.⁶⁰

У перші дні після проголошення війни по всій Російській імперії піднявся патріотичний рух. Страйк петербурзьких робітників припинився, і вони взяли участь у патріотичних маніфестаціях. Державна Дума урочисто підтримала уряд, заявивши йому про свою лояль-

⁶⁰ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Царствование императора Николая II. том II, Мюнхен, 1949, стор. 153. — С. ПУШКАРЕВ. Обзор русской истории, Нью-Йорк, 1953, стор. 468-470.

ність. Українці, що не мали окремої групи у Думі, видали декларацію за підписом С. Петлюри, редактора «Украинской Жизни», у якій писали, що виконують чесно свій обов'язок супроти держави. Київська газета «Рада» писала, що українці повинні боронити російську державу.⁶¹

Але, не зважаючи на ці декларації лояльності, російський уряд негайно розпочав переслідування українства: повернулися найтяжчі дні — закрито «Просвіти» і українські видавництва, заборонено друкувати будь-що українською мовою. Багато українських діячів заслано. Був засланий також професор М. Грушевський, який повернувся назад з Австрії до Києва. Його заарештовано і заслано спочатку до Симбірська, потім до Казані і нарешті — до Москви, де він пробув до революції 1917 року.

У той же час шло переслідування українців у Галичині. На всіх галичан поляки, австрійці й мадари кинули обвинувачення в москвофільстві. З початком війни тисячі людей запроторено до концентраційних таборів у Талергофі (біля Грацу), Гнав, Гмюнді, Терезієнштадті. Виарештувано багато священиків, інтелігенції, селян. Політичні й громадські діячі тікали до Відня. В Галичині мадарські війська вішали людей без суду.⁶² Становище погіршувала діяльність москвофілів. Багато з москвофілів, що виїхали були перед війною до Росії, на початку війни зорганізували в Києві «Карпато-Русский Освободительный Комитет», який 29 липня ст.ст. 1914 р. видав відозву, закликаючи галицьких українців зустрічати російську армію з церковними процесіями, а тих, що служать в австрійській армії — переходити до російської.⁶³

1-го серпня 1914 року у Львові засновано Головну Українську Раду з представників трьох партій — Національно-Демократичної, Радикальної й Соціал-Демократичної. Головою її обрано д-ра Костя Левицького, секретарем — д-ра С. Барана. Завданням Ради було охороняти інтереси українського народу в Австрії та репрезентувати його під час війни. Рада створила військову організацію — Легіон Українських Січових Стрільців для боротьби з російським військом. До цього Легіону вступали тисячі молоді.⁶⁴

4-го серпня група українських емігрантів-наддніпрянців, за ініціативою Д. Антоновича та В. Дорошенка, заснувала Союз Визволення

⁶¹ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, т. I, Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, стор. 4-5.

⁶² Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 11.

⁶³ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 537. — С. БАРАН. Митрополит Андрей Шептицький. Мюнхен, 1947, стор. 53-54. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Українська Церква, стор. 538, 681.

⁶⁴ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 538. — С. БАРАН. Митрополит Андрей Шептицький, стор. 55-56.

України — як безпартійну політичну репрезентацію Центральної та Східної України, для пропаганди ідеї самостійності України.

На австрійському фронті російська армія мала спершу блискучі успіхи. Австрійці відступали. 3-го вересня (21 серпня ст.ст.) російські війська вступили до Львова. Верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович, видав маніфест, в якому висловлював радість, що «російський народ об'єднався» і що «завершено діло Івана Калита». Новопризначений генерал-губернатор Галичини, граф О. Бобринський, відразу почав проводити на практиці ці думки: «Галиція і Лемківщина, — оголосив він, — іскони коренная часть единой великой Руси... все устройство должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство». Лідер «всехпольської» партії, професор С. Грабський, вітав прихід російського війська до Львова — «на землю русску».⁹⁷

Ще раніше штаб верховного головнокомандувача видав брошуру капітана Нарушевича для російських старшин під заголовком: «Состояние в связи с национально-общественными настроениями». У цій брошурі були крайньо тенденційні характеристики галицьких устанав, діячів, а головне — Греко-Католицької Церкви та митрополита Андрея Шептицького.⁹⁸

З Бобринським прийшла російська адміністрація, яка зайняла всі посади. Здебільшого це були люди без належної освіти, які не надавалися бути репрезентантами російської влади. Головним завданням адміністрації було боротися з «мазепинцями». Багато посад зайняли місцеві москвофіли. Закрито всі українські установи, бібліотеки, школи, але польські продовжували існувати. Почали відкривати курси російської мови для вчителів, друкувати підручники російською мовою.

З самого початку окупації Галичини почалися труси, арешти. Тільки через київські тюрми перевезено вглиб Росії, до Сибіру, понад 12.000 осіб, серед них багато греко-католицьких священиків.

19 вересня 1914 року арештовано митрополита Андрея Шептицького і вивезено до монастирської тюрми у Суздалі, де пробув він до революції 1917 року. Вивезено ректора Львівської семінарії о. Й. Боцяна та ряд видатних осіб з греко-католицького духовенства.

Почалося переслідування греко-католиків, наVERTання їх на православ'я. До Львова прийшов архієпископ Волинський Євлогій (Горієвський), відомий ворог унії, і з ним православне духовенство. До вакантних парафій, настоятелі яких були заслани або виїхали до

⁹⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 8. — С. БАРАН. Там же, стор. 59.
⁹⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, т. I, стор. 5. — С. БАРАН. Там же, стор. 55.

Австрії (їх було коло 200), призначали православних священиків. Засновували православні церковно-парафіяльні школи.⁹⁹

Російське військо посувалося на захід. Після 4-ох місяців облоги, на початку березня 1915 року піддалася фортеця Перемишль. У полон взято 117.000 вояків. Російська армія заволоділа значною частиною Карпат і йшла на Краків. Кінцевою метою походу було заволодіти Угорщиною, відділити її від Австрії.

Становище Росії в Галичині здавалося таким твердим, що на початку квітня 1915 р. прийшов до Львова Микола II, якого урочисто там зустрічали; потім він відвідав Перемишль.¹⁰⁰

Але успіхи російської армії 1914 року та на початку 1915 надто дорого коштували їй. За перший рік війни вона втратила 82% старшин — забитих та пораних, і 64% солдатів.¹⁰¹ Загальне число втрат було більше, ніж число кадрових старшин та солдатів, які виступили у похід. Були частини, в яких не залишалося жадного кадрового старшини; їх заміняли «запасні» прапорщики, які пройшли короткі курси. Не були підготовлені й «запасні» солдати, що часто не встигали пройти жадного вишколу. Трагізм становища збільшувала недовстача зброї — рушниць, гармат, набоїв. «Запасним» не вистачало рушниць для навчання, і вони приходили на фронт, уперше беручи в руки рушницю. А бувало й так, що рушниці мали тільки ті «запасні», які йшли у перших рядах. Уже в перший момент війни забракло рушниць: їх було тільки 5.000.000, а змобілізованих 6.500.000 осіб. За рік у Росії виробляли лише 600-700 тисяч рушниць. Не вистачало гармат та набоїв.¹⁰² Головне Артилерійське Управління перед війною заявляло, що на кожну гармату потрібно 7.000 набоїв, але Військове Відомство заготовило тільки по 900 набоїв, себто у 8 разів менше.

У грудні 1914 року вичерпано майже всі набої, і наказано було витрачати на день на батарею лише по одному набою, себто фактично воювати без артилерії. До цього треба додати, що ніхто не думав, що війна буде така довга.¹⁰³

В таких умовах була російська армія, коли 18 квітня 1915 року почався наступ німецько-австрійських військ на Галицькому фронті — між Горлицями та Тарновом. Німецька армія вперше застосувала так званий «гураганний вогонь». На російський фронт німці стягнули 200 важких гармат, проти яких російська армія могла поставити

⁹⁹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 8-10. — С. БАРАН. Там же, стор. 62, 67-68. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 537, 683-684. (Дано список українського католицького духовенства, що його вивезено москалями у 1914-1915 рр.)
¹⁰⁰ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 185-186.
¹⁰¹ Н. ВОРОНОВИЧ. Історія раслаты. «Новое Русское Слово». 1957, 9/III.
¹⁰² С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, стор. 185.
¹⁰³ Б. СЕРГИВСКИЙ. Тяжелый но славный 1915 год. «Новое Русское Слово», 1955, ч. 28/VIII.

¹⁰⁴ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 165-166.

тільки 4. На «гураганний вогонь» — 700.000 набоїв за кілька годин — вона відповідала 5-10 пострілами з кожної гармати.

Почався відступ російської армії. 9 червня 1915 року німці зайняли Львів,¹⁰² а в липні вся Галичина і значна частина Волині були вже в німецьких руках. Ця поразка мала величезне значення для дальшого перебігу війни і для України. Вона викликала деморалізацію російської армії — перший сигнал майбутньої революції. Люди гибли тисячами, безборонні перед могутньою навалою ворога. Почали ширитися чутки про зраду на самій вершині, біля цариці Олександри, брат якої, герцог Гессенський, воював у німецькій армії. В центрі тих чуток був «старець» Григорій Распутін, неписьменний, розпусний сибіряк, селянин, що «знайшов стежку» до царської родини. Як відгук на ці чутки, в Москві, наприкінці травня 1915 р., вибух погром німецьких торговельних та промислових підприємств; розгромлено 475 підприємств, понад 200 приватних мешкань; збитки внаслідок погрому становили понад 40.000.000 рублів. Дуже цікаво, що й генерал А. Денікін у 1917 році згадував, що артилерія внаслідок зради була позбавлена набоїв.¹⁰³

У стриманій формі Державна Дума поставила питання про «міністерство громадського довір'я». А в той же час ліві партії, головньо-большевики, вели агітацію за припинення війни.

На тлі цих загальноімперських подій щораз тяжчою ставала ситуація в Україні. Відхід російської армії від Карпат ніс нову катастрофу для населення Галичини: почалося масове виселення українців та жидів, яких російський уряд вважав за шпигунів та взагалі «неблагонадійних осіб». Галичани, що перейшли на православ'я, вивідали добровільно, побоюючись австро-угорської помсти. Усіх галичан спрямовували до Сибіру.

У зв'язку з відступом російського війська на схід, виселяли людей з Холмщини, Волині, Поділля. Села палили, щоб залишити ворогові пустелю. Люди йшли з малими дітьми, із злидінним майном, валка доходила до залізничної станції людей напхом садовими у вагонах і днями-тижнями везли за Урал, до Перму тощо. Коли нарешті відкривали вагони, то були випадки, що знаходили там самі трупи. Так у XX ст. Україна зазнала того ж лиха, що перенесла у 1670-их роках під час «великого згону». До жаку рутні приєднались пошесті дифу, червінки, які косили «виселенців». Ні медичного персоналу, ні ліків не вистачало, бо все було кинуто на фронт, де зростало число поранених та хворих. Тяжко підрахувати, скільки людей виселено, скільки загинуло по дорозі; цю цифру встановлювали на 6.000.000

¹⁰² С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, стор. 176.

душ. У самому Київському Комітеті Допомоги зареєстровано 3,306.000 осіб.¹⁰⁴

З осені 1915 року почалася евакуація міст Правобережної України. Київський університет перевезено до Саратова, Політехнікум — до Воронежу. Школи, державні установи перевозили до різних міст, розділяючи родини. Порушено було питання про евакуацію Києво-Печерської Лаври з її святинями. Вивозили бібліотеки, музеї. У Києві почалася паніка.

Трагічні події 1914 та 1915 років викликали перелом у ставленні українців Наддніпрянщини до російського уряду. Зник той «патріотичний» запал, який переживало багато з них на початку війни, і зростала свідомість, що перемога Росії принесе Україні нові кайдани. Рада ТУП, яка стала єдиним об'єднуючим політичним осередком партій, ухвалила у вересні 1914 р. постанову про те, що українці мусять зайняти нейтральне становище у війні. На цій підставі ТУП не погодилося з діяльністю СВУ, який закликав боротися спільно з австрійською армією.

Унаслідок поразки 1915 року російський уряд став «м'якшим» у відношенні до українців-наддніпрянців. Визнаючи, що головна причина поразки у поганій підготові, уряд погодився на громадську допомогу. Внаслідок цього виник ряд могутніх організацій «Военно-Промисловий Комітет», «Союз Міст», «Земський Союз». Уряд давав їм гроші, а ці організації творили майстерні для виробництва потрібного приладдя, апаратури, споряджали санітарні потяги, організували шпиталі. Поволі змінилося ставлення російського ліберального громадянства до українського питання. Російська поступова преса критикувала політику російського уряду в Галичині, а П. Мілюков в Державній Думі назвав її «європейським скандалом».

Вліті 1915 року київським українцям вдалося здобути дозвіл уряду на заснування «Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий». Це товариство мало широкі завдання: організацію шкіл для дітей втікачів, допомогу арештованим та висланим галичанам, хворим і т. п. Багато українців вступило до «Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу Міст», головою якого став український громадський діяч, барон Штейнгель. «Союз Міст» грав великі кошти на допомогу втікачам і взяв на себе опіку над українським населенням Галичини, організацію українських шкіл та лікарень. В установах Комітету працювали тисячі української інтелігенції, студентів, інженерів, лікарів. У повному контакті з ним працював Земський Союз.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 10-12 — М. ГРИШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. Історія України, стор. 340. — С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 170.

¹⁰⁵ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 12-21.

Галичина переживала інші труднощі. Організація Українських Січових Стрільців розпочалася з великим успіхом. Головна Українська Рада звернулася до населення з відозвою, в якій пояснювала мету організації цього легіону: всі українці повинні взятися за зброю, щоб розгромити Росію, визволити Україну і створити з усіх українських земель єдину Самостійну Державу із столицею в Києві. За два тижні записалося 30.000 осіб, але австрійці обмежили число добровільців до 2.000.¹⁰⁶

Успіхи Австрії у війні з Росією в 1915 році відкрили для Галичини широкі перспективи. Загальна Українська Рада звернулася до «всіх народів цивілізованого світу» з декларацією, в якій заявляла про свою мету створити «Вільну Самостійну Українську Державу» з усіх земель українських, які залишилися під Росією; з земель українських у межах Австро-Угорщини — створити територіально-національну автономну область. Представники Загальної Української Ради вели переговори з урядом Австро-Угорщини, домагалися поширення українських прав на Холмщину та Волинь. Але досягли не багато: замість намісника-поляка призначено німця, Колярда; легіон Українських Січових Стрільців перетворено на полк Українських Польської Держави та надання Галичині широкої автономії без ділу на землі польські та українські. Фактично це було переведення українців під повну владу поляків.¹⁰⁷

Президія Загальної Української Ради склала свої уповноваження. Почалася повна дезорганізація серед українців. Провід перейшов до Української Парламентарної Ради, на чолі якої став Ю. Романчук, а заступником його — Є. Петрушевич.

Енергійно працював Союз Визволення України. У «Віснику СВУ» з 1 вересня 1914 року надруковано платформу Союзу: створення Самостійної Української Держави з конституційним монархом, з демократичним ладом, повною свободою для всіх національностей, тацію інтересів Великої України і від переговорів з Центральними Державами. Він мав представників: у Берліні — О. Скоропис-Йолтувича, у Швеції та Норвегії — О. Мелендерського, у Болгарії — Л. Ганкеленка, в Італії — О. Семенова. Союз видавав часописи і книжки різданих — М. Грушевського, С. Рудницького. Наслідком цих інформацій з'явилось багато статей про Україну в чужоземній пресі. Крім

¹⁰⁶ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 23.

¹⁰⁷ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. Історія України, стор. 540-541. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 22-38.

того Союз розсилав лекторів, які читали доповіді про Україну в Німеччині, Болгарії. Гірше була справа в Австрії, яка не рахувалася з політикою Союзу Визволення України, бажаючи перетворити його на суто службову, підсібну організацію.

Деякі інформації Союзу Визволення України мали успіх, викликали зацікавленість, але реального нічого не давали. Більше значення мала діяльність членів СВУ в таборах для военнополонених. Їм удалося виділити українців-воєннополонених в окремі табори у Фрайштадті в Австрії, де було біля 30.000 вояків, і в Раштаті, Ганновері, Гмюндені — у Німеччині; удалося поліпшити загальні умови життя в тих таборах, організувати там школи, бібліотеки, церкви. Головне завдання — політичне виховання полонених, перетворення їх на свідомих українських громадян — дало блискучі наслідки. Проте, діяльність Союзу в Україні, як згадано вище, зустріли спочатку дуже негативно. ТУП, а зокрема М. Грушевський, ставилися до нього негативно.¹⁰⁸

1915-й рік вніс багато у внутрішнє життя Росії, а разом з нею й України. У Державній Думі зорганізовано т. зв. Прогресивний Блок, до якого ввійшли представники конституційних демократів, прогресисти, ліві октябристи, земці. Основою об'єднання було незадоволення владою. Блок настоював на продовженні війни до «переможного кінця», але для цього влада мусить бути у контакті з громадянством. Блок вимагав амністії для політичних в'язнів, широкої автономії для поляків, припинення репресій проти українців, скасування обмежень у правах жидів тощо. До Блоку вступило 300 членів Державної Думи (з 420) та частина Державної Ради («Государственного Совета»). Дехто з міністрів поділяв програму Блоку, але цар, у відповідь на вимогу Блоку, розпустив Думу. Міністри, які стояли за поступки у відношенні до вимог Блоку — М. Щербатов, А. Самарін, А. Кривошеїн, П. Харитонов — були усунені. Цар ясно показав, що бажає зберегти всю владу у своїх руках.¹⁰⁹

Почалися великі зміни. Верховний головнокомандувач, великий князь Миколай Миколайович, користувався значною популярністю серед військових старшин і ще більшою — серед солдатів. Ця популярність породжувала навіть думки про можливий «бонапартизм». У липні 1915 року цар призначив Миколу Миколайовича головнокомандувачем кавказького фронту, а верховне командування взяв на себе. Це викликало дуже багато хвилювань в армії і в суспільстві. Після катастроф на «Ходинці» під час коронування та під час Японської війни у народі вважали царя Миколу II «нещасливим» і боя-

¹⁰⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 30-37.

¹⁰⁹ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 170-182. — С. ПУШКАРЕВ. Там же, стор. 471.

лися, що він принесе нове нещастя. Дуже негативне враження справляло те, що фактичне регентство, після виїзду царя на фронт, перейшло до цариці Олександри, ще більше непопулярної, ніж цар.¹¹⁰

НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

Війна затягувалася. Фронти стояли майже без змін. У травні 1916 року, знову на вимогу союзників, російські війська південно-західного фронту, під проводом генерала А. Брусілова, завдали австрійцям тяжких поразок і зайняли широку смугу Галичини та Волині. «Брусіловський» наступ значно допоміг Франції, яку німці тиснили під Верденом, але цей наступ для російського фронту дав небагато.¹¹¹

Два роки війни коштували Російській імперії дуже дорого: забитих було 1.500.000, поранених коло 4.000.000, полонених понад 2.000.000. Отже тоді, як на початку війни на фронтах стояло 8.000.000 людей, за два роки втрачено 7.500.000. Були частини, в яких не сталося жадного кадрового старшини (відсоток втрат старшин був далеко більший, ніж відсоток втрат солдатів). Покликано було 15.000.000 «запасних» та рекрутів, які не проходили належної муштри.¹¹²

З другого боку — досягнення у військовому постачанні за цей час були колосальні: рушниць у 1916 році виробляли вдвоє більше, ніж у році 1914, кулеметів — у 6 разів більше, гарматних набоїв — у 9 разів, а деяких калібрів — у 16 разів, гармат — у 4 рази. Крім того в 1915 році Росія почала одержувати від союзників величезну кількість зброї і амуніції: за 1916-ий рік вона одержала 9.500 кулеметів, 8.000.000 набоїв, 446 важких гармат. Але армія втратила дух. Це вже були власне не солдати, а «запасні» — резерва, старі дядьки, і зовсім молоді хлопці, якими командували «прапорщики запасу», не кадрові старшини, а цивільні люди, що пройшли кількомісячний вишкіл.¹¹³

У Росії довгий час не відчувалося «товарового голоду», але ціни постійно зростали, підвищились пересічно у два рази, а головне — змінилося співвідношення цін: в Україні, наприклад, до війни можна було за півтора пуда пшениці купити пуд заліза; у 1916 році пуд заліза коштував 6 пудів пшениці; за пуд пшениці можна було купити 10 аршин перкалю («ситцу»), а року 1916 — тільки два і т. д.¹¹⁴ Поволі економіка почала захитуватись. Залізничні не справлялися

¹¹⁰ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 184-185.

¹¹¹ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 187-188.

¹¹² С. ПУШКАРЕВ. Там же, стор. 473.

¹¹³ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 207.

¹¹⁴ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 204.

з перевозами, у промислових центрах не вистачало продуктів, обнизились продуктивність праці, бо кваліфікованих робітників заміняли жінки, підлітки, воєннополонені. Почалися перебої у праці цукроварень, млинів.

У сільському господарстві не вистачало чоловіків, коней, реманенту. Посівна площа у 1916 році зменшилася в Україні на 1.900.000 десятин, гуртовий збір збіжжя у порівнянні з р. 1913 обнизився на 200.000.000 пудів. Найбільше потерпіли малоземельні селяни: на 1917-ий рік в Україні з 3.980.000 селянських господарств 640.000 не мали засівів, 1.400.000 не мали коней, а 1.142.000 не мали корів.¹¹⁵

1916-ий рік позначився рядом страйків та заворушень, що відбувалися під гаслом «Геть з війною». Особливо багато було їх у Донбасі — в Горлівці, Бахмуті, в Катеринославі, Харкові, Миколаєві — там, де були великі заводи. Керували тими заворушеннями підпільні соціалістичні організації. Цей настрій перекидався на фронт, внаслідок чого цілі полки відмовлялися йти в бій. Становище погіршували маси «запасних», які місяцями сиділи у касарнях, чекаючи, коли їх вишлють на фронт. Вони сиділи без діла, бо не вистачало рушниць для муштри. «Запасні» були легкою здобичею для революційних агітаторів. З приводу вибуху заворушень командувач Київської Військової Округи писав у Ставку верховного головнокомандувача: «не зважаючи на репресивні заходи, повстання, як зараза спалахують то в одному, то в іншому пункті і набрали останнім часом великого поширення».¹¹⁶

Кривава війна, без перспектив, із фронтами, які стояли неперушно, втомила всіх. Непопулярний вищий провід викликав незадоволення у Державній Думі, серед війська, у запіллі. Постійна зміна міністрів підживляла до них довір'я. Вирішування справ держави, народу здебільшого залежало від особистих симпатій чи антипатій монарха, цариці, диктувалось побоюваннями, що той або інший міністер має зв'язки з Державною Думою, земством. Прийняття царем ролі верховного головнокомандувача, замість популярного великого князя Миколая Миколайовича, справило у масі населення негативне враження, воно робило царя відповідальним за помилки та невдачі і позбавляло його авторитету. Перебування царевича — хлопчика Олексія у Ставці надавало їй приватного характеру. У широких колах, починаючи з членів царської родини й закінчуючи звичайним селянином, зростає ворожість до цариці Олександри, яка фактично управляла державою, і це підживляло будь-яке довір'я до влади.

Ворожі настрої зростали внаслідок того колосального значення, яке здобула людина з темним минулим, Гаспун

¹¹⁵ М. РУВАЧ.

¹¹⁶

успіхом у вищих сферах Петербургу, йому безмежно довіряла цариця Олександра, він впливав на міністрів, з ним мусіли рахуватися чужоземні дипломати. Дістаючи величезні кошти, куртажі, він мав «контору», що управляла його фінансами.¹¹⁷ Про роллю Распущіна ставилося питання у Державній Думі, але протекція цариці охороняла його. Ширилися легенди про його німецьку орієнтацію, про його всевладу — і це все компрометувало монархію.

На початку 1916 року міністер внутрішніх справ А. Хвостов шукав серед службовців міністерства особу, яка наважилася б забити Распущіна, бо не можна було легальними засобами позбутися його. За цю спробу Хвостов заплатив міністерським постом. У середині грудня того ж року Распущіна забили — великий князь Дмитро Павлович, брат у других царя, князь Ф. Юсупов, чоловік цариної плеємники та Пуришкевич, правий депутат Державної Думи.¹¹⁸ Склад змовників свідчить, яке велике значення надавали особі Распущіна в найближчому оточенні царя.

Але смерть Распущіна не дала нічого позитивного, навпаки, стало гірше, бо виявилось, що причина лиха була не в Распущінові. У членів царської родини, Державної Думи, вищого військового командування фронтом зростало переконання, що залишатися з таким царем не можна: потрібний переворот. Були різні варіанти: зречення царя на користь сина, або брата Михайла, або великого князя Миколая Миколайовича. Прогресивний Блок Державної Думи, докладно обмірковуюючи це питання, хотів зорганізувати палацовий переворот і добитися відповідального міністерства, щоб запобігти революції, бо було ясно: революція під час війни несе для держави величезну загрозу.

РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ

На початку 1917 року в Петербурзі скупилось коло 200.000 «запасних» солдатів, яких мали навесні відрядити на фронт. Жили вони одним життям з населенням міста і легко піддавалися революційній пропаганді, також і більшовицькій. У місті не було надійних полків. Випадково, через сніжні завірюхи, 23 лютого забракло хліба в пекарнях, і в столиці почалося хвилювання. Застрайкувало 90.000 робітників. По вулицях ходили демонструючі робітники із гаслами: «Долой войну!» «Долой самодержавие!» Демонстрації припинились, коли 24 лютого в крамницях з'явилось досить хліба. Ні-

¹¹⁷ С. МЕЛЬГУНОВ. Средневековое убийство. «Возрождение», 1953, кн. 25, стор. 142.
¹¹⁸ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 229-232. — С. МЕЛЬГУНОВ. Средневековое убийство. «Возрождение», кн. 25, стор. 125-135.

хто з адміністрації не надавав тому рухові важливого значення. Державна Дума хотіла була використати його, щоб добитися відповідального міністерства. А тим часом на вулицях залунали постріли. Були забиті й серед поліції, і козаків, і робітників.

25 лютого проголошено перерву праці Державної Думи на кілька тижнів. Повстання розгорялося. У проклямаціях закликалося до повалення режиму. 27 лютого до повстання приєднався Волинський запасний полк, у якому було багато українців. Не зважаючи на це, не звертаючи уваги на зміцнення впливу революційних партій (есерів, есдеків і большевиків), які керували заворушеннями, кабінет міністрів не надавав рухові значення. Тому, що Державну Думу тимчасово розпущено, зорганізовано 27 лютого Тимчасовий Комітет Державної Думи, до якого ввійшли представники різних фракцій. На голову Комітету обрано голову Державної Думи, М. Родзянко. У той же день зреволюціонізована маса обрала «Раду робітничих та солдатських депутатів». Утворилося два уряди, при чому реальна сила була в руках Ради робітників та солдатів.¹¹⁹

1-го березня ця Рада видала «наказ ч. 1». Цей наказ встановлював, що солдати обирають полкові, батальйонні та ротні комітети; що в політичних справах солдати слухають тільки своїх комітетів та рад; що касуються — «чинопочитання», титулування, «віддання чести» і т. д.

Тимчасовий Комітет Державної Думи не втрачав надії опанувати рух і не бачив, як зростала сила Рад революційних організацій. Позбавлений будь-якої реальної сили, Комітет Державної Думи впливав на настрої вищого командування арміями, відрізаними від столиці й позбавленими об'єктивних інформацій про дійсний стан речей. У Ставці, в Могилеві, де перебував головнокомандувач, цар Микола II та його штаб, діставали тільки неясні, непевні телефонограми від М. Родзянко, і вищі воєначальники — командувач північного фронту, М. Рузський, та начальник штабу головнокомандувача М. Алексєєв — були переконані в силі Тимчасового Комітету. У столиці, як і в усій Росії, не було носія верховної влади: цариця, яка була фактичним регентом, мало орієнтувалася в подіях, а крім того опікувалася своїми дітьми, що тоді всі хворіли на кір.

27 лютого в Ставці одержано повідомлення про повстання в Петрограді й учас у ньому війська. Микола II видав наказ вирушити на Петроград надійним полкам під проводом генерала М. Іванова, якому надав диктаторських повноважень, і того ж дня, 27 лютого, сам поїхав до Петрограду. Але в дорозі завантажені вагони застримували

¹¹⁹ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 240-241. — М. РОБАЧ. Лютий буржуазно-демократична революція. Історія Української РСР, I, стор. 773-775.

царський потяг, і він щойно 1-го березня — після 40 годин подорожування прибув до Пскова.¹²⁰

Генерали М. Рузський і М. Алексєєв, одержуючи оптимістичні інформації з Петрограду про контакт між Думським Комітетом та Радою робочих і солдатських депутатів, переконали царя дати згоду на відповідальне міністерство і відкликати похід М. Іванова на Петроград.¹²¹ Ці інформації не відповідали дійсності: повстання ширлося, в Кронштадті матроси забили багато старшин та адмірала Вірена. Родзянко та інші думські діячі вірили, що зречення царя припинить повстання, і разом з вищим командуванням армії переконали його зректися. Але цар зрікся не лише за себе, а й за свого сина, на що не мав права. Своїм маніфестом він передав престіл братові Михайлові, але той відмовився прийняти престіл.

Так з 3-го березня 1917 року в Росії припинилася царська династія і впала сама монархія.¹²²

Усе, що робилося в Петрограді, залишалося таємницею для всієї імперії та фронту. Про повстання, переговори знали тільки в Петрограді та командувачі фронтів, але й вони не знали повної правди і тому перебільшували значення та владу Тимчасового Комітету, не уявляючи собі ролі Ради робітничих та солдатських депутатів.

Двовладдя дедалі увиразнювалось. Проте, Рада робітничих та солдатських депутатів вимагала створення Тимчасового Уряду, не бажаючи брати на себе відповідальності. Тимчасовий Уряд мав діяти до скликання Установчих Зборів, що повинні були встановити форму держави: монархії чи республіки. Склад Тимчасового Уряду був проголошений 3-го березня. На його чолі стояв князь Г. Львов; видатнішими членами були міністри: закордонних справ П. Мілюков, військових — О. Гучков, юстиції — О. Керенський, що за дня перевороту став найпопулярнішою особою в Петрограді, особливо в Раді робітничих та солдатських депутатів. Він був лівий есер-себе «закладнем». Але спочатку він користувався пошаною і серед правих.

¹²⁰ С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 248; 249. — С. МЕЛЬГУНОВ. Мартовские дни. Отречение. «Возрождение», 1952, кн. 23, стор. 133-140.
¹²¹ С. МЕЛЬГУНОВ. Второе марта. Экспедиция генерала Иванова. «Возрождение», 1951, кн. 18, стор. 165-168.
¹²² С. ОЛЬДЕНБУРГ. Там же, II, стор. 256-257. — С. МЕЛЬГУНОВ. Мартовские дни. Трагедия фронта. «Возрождение», 1953, кн. 26, 27.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Тільки 1 (13) березня 1917 року в Україні дізналися про революцію в Петрограді, бо перед тим місцева влада не пропускала вісток про події. Перші відомості принесла телеграма члена Державної Думи Бубликова про те, що старої влади нема і що влада перейшла до Комітету Державної Думи.

Ще раніше українські «колонії» в Петрограді та Москві радісно вітали революцію, але тільки 14 березня н. ст. в Києві офіційно оголошено про падіння монархії та встановлення нового уряду. У Києві постав Виконавчий Комітет із 12 осіб, серед них було 5 українців; головою Комітету був барон Ф. Штейнгель, секретарем — А. Ніковський, редактор газети «Нова Рада»; членами були: С. Єфремов, М. Порш та М. Паламарчук.

Тимчасовий Уряд змінив увесь адміністративний апарат; усі посади стали виборними. Це віддало місцеву владу в руки нових революційних організацій. Замість губернаторів з'явилися губерніяльні комісари; ці пости займали голови губерніяльних земських управ. У Києві таким комісаром став М. Суковкін. Земські з'їзди обрали Виконавчі Губерніяльні Комітети. До Київського Комітету обрано — М. Грушевського, Д. Дорошенка, Х. Барановського, Д. Антоновича, П. Линниченка, А. Красовського, О. Степаненка і ін., таким чином було обрано значне число українців. негайно в Україні почався міцний український рух, почалися мітинги, зібрання з промовами, в яких вимагали української школи, української преси.¹²³

Український рух вимагав створення певного осередку, що об'єднав би всі українські сили. Щоб створити такий осередок, ТУП (Товариство Українських Поступовців) 17 березня 1917 року заснувало Центральну Раду. Крім членів ТУП-у вступили до Центральної Ради представники різних українських політичних груп та організацій: військових, робітників, кооперативів, студентів, православного духовенства Києва, Українського Наукового Товариства, Педагогічного Товариства, Товариства Українських Техніків та Агрономів, від різних гуртків, громад і д. Головою Центральної Ради обрано М. Грушевського, на його заступника — В. Науменка. На

¹²³ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України. Київ, 1932, I, стор. 4.

товаришів голови обрано: Д. Антоновича та Д. Дорошенка. Центральна Рада негайно розпочала свою діяльність. Вона надіслала привітальні телеграми Голові Тимчасового Уряду кн. Г. Львову та міністрові юстиції О. Керенському.

22 березня Центральна Рада звернулася з відозвою «До Українського Народу», в якій закликала зберігати спокій, вибирати людей на всі посади, збирати гроші на український національний фонд, творити нове, вільне життя.¹²⁴

Україна ожила: зановувалися нові організації — Військова Рада, Центральний Український Кооперативний Комітет, «Просвіта», поновилися газета «Нова Рада». Губерніяльний Кооперативний З'їзд 27-28 березня перетворився на могутню українську маніфестацію. З'їзд вимагав федеративної республіки Росії та широкої автономії України, негайного звільнення галицьких полонених та митрополита Шептицького.¹²⁵

Кульмінаційним моментом українського життя була маніфестація в Києві 1-го квітня н. ст. 1917 року. У ній взяло участь понад 100.000 люду. Йшли під українськими прапорами воєнки, студенти, учні, робітники. На майдані Миської Ради М. Грушевський виголосив промову, в якій закликав домагатися автономії. Маніфестуючі стали на коліна і склали присягу. На Софійському майдані відбулося грандіозне віче, яке прийняло резолюцію: підтримати Тимчасовий Уряд, домагатися широкої автономії та скликання Установчих Зборів.

Одночасно постали Українські Національні Ради — в Петрограді (голова О. Лотоцький) та Москві (голова О. Саліковський), які нав'язали зносини з Центральною Радою.

В Україні створилися нові політичні партії: Соціал-Демократична (провід — В. Винниченко, Д. Антонович, М. Порш, С. Петлюра); Соціал-Революційна (М. Ковалевський, Л. Ковалів, П. Христюк, В. Залізник, М. Шраг, О. Севрюк та ін.); Українська Селянська Спілка; ТУП зреорганізовано на Союз Українських Федеративістів; це була партія переважно української інтелігенції, до Крим цих партій були: Українська Партія Самостійників-Соціалістів; головою її був П. Макаренко, товаришами голови — І. Луценко та М. Андрієвський; ця партія ухвалила домагатися незалежної Української Республіки; Українська Демократично-Хліборобська Партія на Полтавщині, яка проголосила основну вимогу — суверенітет українського народу. Менше значення мали партії: Українська Трудова (лідер Ф. Крижановський) та Українська Федеративно-

¹²⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 40-43.
¹²⁵ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 45.

Демократична, до якої входили переважно члени Старої Громади (В. Наумченко, І. Лучицький, С. Кушакевич, В. Ігнатівич та інші).¹²⁶

На 19 квітня (н. ст.) призначено скликання Українського Національного Конгресу, але ще до того часу серед російської революційної демократії, головним чином большевицької, почався протипутильний український рух. Не заспокоїли пояснення М. Грушевського, що справа автономії України поладжується з Тимчасовим Урядом. Голова Ради Робітничих та Солдатських Депутатів Незлобин заявив, що домагання автономії — це «удар в спину революції».

Конгрес був тріумфом ідеї української державності і тріумфом М. Грушевського. На Конгрес зібралось 900 депутатів із мандатами та члени різних українських установ Києва, — всього коло 1.500 осіб. На почесного голову обрано М. Грушевського. У резолюції Конгресу поставлена була вимога автономії України у федеративній демократичній республіці Росії. Конгрес санкціонував Центральну Раду, як Крайову Раду, і вимагав негайно звільнити засланих галичан. Проведено перевибори Президії Центральної Ради: величезною більшістю голосів — головою Центральної Ради обрано М. Грушевського, його заступниками — С. Єфремова та В. Винниченка. Намічено 150 членів Центральної Ради за територіальним принципом, а крім того представників від партій та «національних меншин» — мешканців України. Передбачалося, що вся Україна буде вкрита сіттю українських комітетів — сільських, повітових, губерніяльних.¹²⁷

Центральна Рада обрала Виконавчий Комітет під назвою — Комітет Центральної Ради; згодом він змінив цю назву на Мала Рада. Головою її був М. Грушевський, заступниками голови — С. Єфремов і В. Винниченко.¹²⁸

Так зформовано центральний уряд України. На периферіях становище було не однакове. Як загальне явище — був брак свідомої української інтелігенції. На провінції не вистачало людей, які могли б виконувати директиви центру. Дуже перешкоджали справі члени російських соціалістичних партій.

Поруч з українськими Радами виступали «Советы рабочих и солдатских депутатов», які ставали найбільш впливовими організаціями. Так було в Катеринославі, хоч там працювало досить багато українських діячів. «Совет» зів у Катеринославі нанівець владу представника Тимчасового Уряду, губерніяльного комісара.¹²⁹ Ста-

¹²⁶ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 48-56. — І. МАЗЕПА. Україна в огні й бурі революції. Вид. «Прометей», 1950, ч. I, стор. 26-28.

¹²⁷ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 543-546. — Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 58-60.

¹²⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, 60, 71.

¹²⁹ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 44-46. — І. МАЗЕПА. Там же, стор. 44-46.

новище українських установ в тому місті покращало, коли почався рух серед війська. Найміцнішим було становище українських організацій у Полтаві, але й там перед узяли соціалісти, які об'єдналися з російськими соціалістами. «Совет Рабочих и Солдатских Депутатов» Полтави грав важливу роль.

По всіх губерніях України (їх визнано тільки 5) засновували «Просвіти», українські школи, клуби, видавали українські газети, влаштовували з'їзди, які ухвалювали резолюції про підтримку Центральної Ради, вимагали автономії для України і скликання Установчих Зборів. Полтавський з'їзд перший поставив вимогу скасувати приватну власність на землю, фабрики, залізницю.

У творчій роботі українських організацій велику допомогу давали земства, де працювало багато українців.¹⁰⁰

Таким чином у перші місяці після революції прагнення українських діячів усіх партій обмежувалися автономією України у федеративній російській державі. Про самостійність, про творення незалежної держави мріяли тільки одиниці. Під час маніфестації 1-го квітня були транспаренти з гаслами: «Хай живе Самостійна Україна», «Хай живе Самостійна Україна з гетьманом на чолі», але транспарентів із такими гаслами було біля 10, і вони потонули серед 300, що вимагали автономії України. Проти самостійності рішуче виступав сам М. Грушевський — у розмовах із представниками лівих партій, а найвиразніше у своїх брошурах. «Українці не мають заміру одривати Україну від Росії, — писав він, — вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язі з нею».¹⁰¹

Окреме місце в управлінні Україною зайняли Галичина та Буковина. Блискауча офензива Брусілова влітку 1916 року повернула під російську владу майже всю Буковину й значну частину Східної Галичини (Станіславів, Коломия, Львів, Тернопіль). З цих земель було створене Галицько-Буковинське Генерал-Губернаторство, на чолі якого став Ф. Трепов. Нова управа не мала характеру управи 1914-1915 років, не було національного та релігійного утиску, але урядовими мовами залишалися російська та польська і ставлення людяності поляки вжили заходів, щоб опанувати Галичину, про що проф. Грабський подав проєкт Тимчасовому Урядові. У березні 1917 року, на прохання Центральної Ради та уповноваженого Земського Союзу, Тимчасовий Уряд затвердив Д. Дорошенка як крайового ко-місара Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора.

¹⁰⁰ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 61-68.

¹⁰¹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Звідки пішло українство і до чого воно йде? Київ, 1917. (Цитую за Д. ДОРОШЕНКОМ, Історія України, I, стор. 56).

Д. Дорошенко призначив українців губернаторами, комісарами повітів; відновлені були сільське та міське самоуправування, кооперативи, українські школи, добродійні організації і т. п.¹⁰²

З весни 1917 року звільнено багато галицьких полонених і чимало з них, по дорозі до Галичини, залишалися у Києві, вступали на працю в українські установи, брали участь у громадському житті, у формуванні українського війська. При зукраїнізованому полку ім. гетьмана Дорошенка був Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців. З самого початку заснування Центральної Ради до неї надходили заяви холмщаків-виселенців про їхнє бажання прилучити Холмщину до України.¹⁰³

БОРІТЬБА ЗА ВПЛИВИ

По всій Україні постали три різні організації:

I. Представники Тимчасового Уряду — губерніяльні комісари, яким підлягало військо; до них приєдналися — російсько-жидівська демократія та інтелігенція.

II. Центральна Рада, що весь час поповнювалася новими членами соціалістичних партій. З припливом людей основоположники Центральної Ради — помірковані члени ТУП-у — потопали серед членів російських соціалістичних партій, і це знесиловало Центральну Раду.

III. «Совет Рабочих и Солдатских Депутатов», що склався з большевиків, меншевиків, есерів та бундівців; серед них усіх у Київському Советі був тільки один українець. Незабаром у Советі перше місце зайняли большевики, які цілком прийняли провід Лєніна, що 17 березня 1917 року прибув із Швейцарії до Петрограду.

Між цими трьома носіями влади точилася боротьба.

Найгіршим було те, що на селі ширилася соціалістична пропаганда, під впливом якої селяни висували єдину вимогу: передати їм поміщицькі землі. Прагнення захопити ці землі відсувало набік всі інші прагнення. За словами В. Липинського, «поняття „України“ підмінювалося поняттям „десятини“ землі... Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любови, витворювався ніде в світі невиданий якийсь патріотизм меркантильний з розцінкою на земельну плітку».¹⁰⁴

Підо впливом есерівської пропаганди вліті 1917 року почалися розрухи: підпалювали заводи, поміщицькі економі, грабували ху-

¹⁰² Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 62-65.

¹⁰³ Корпус Січових Стрільців, Чигирин, 1917, № 39. — А. ЖУКОВ.

¹⁰⁴ В. ЛИПИНСЬКИЙ. «Хліборобська Україна», кн. I, стор. 16. (Цитую за Д. ДОРОШЕНКОМ, Історія України, I, стор. 75).

добу, рубали ліси тощо. Заклики Центральної Ради зберігати спокій і готуватися до Установчих Зборів не впливали на маси.

У травні 1917 року на Полтавщині засновано, як протипагу есерівській пропаганді, Союз Хліборобів-Власників. Основоположником його був поміщик Костянтиноградського повіту, М. Коваленко; до Союзу вступило багато поміщиків, заможних селян і козаків. Союз негативно ставився до ідеї конфіскації приватної власності, а також до російських соціалістичних партій. У Союзі Хліборобів-Власників зростало переконання, що конче потрібно відірвати Україну від Росії і створити незалежну Українську державу.¹²⁹

У той же час в армії, на фронті зростала анархія. Фронт розкладався з надзвичайною швидкістю. «Наказ ч. 1» вніс дезорганізацію в армію, і цій дезорганізації сприяли «чистки» командного складу, які робилися з наказу Тимчасового Уряду і які підривали довір'я солдатів до старшин. На фронті ширилася большевицька пропаганда, висувалося вимоги припинення війни. Совети солдатських депутатів були єдиним авторитетом і робили зі старшин виконавців своїх директив.¹³⁰

Одночасно з розкладом армії відбувався в ній процес національного відокремлення: українці заявляли бажання створити окремі українські частини. На це бажання впливали військові організації, що постали у заціллі: клуби, громади. Ініціатива українського військового руху належить відомому діячеві, харківському адвокату М. Міхновському. За його ініціативою 23 березня скликано у Києві Військовий З'їзд, на який зібралось понад 1.000 солдатів та старшин. На ньому обрано Військове Бюро.

На параді українців-воjakів Київської залоги вже 29 березня ухвалено заснувати Український Військовий Клуб імені гетьмана Полуботка і почати організацію українського війська. За прикладом Києва українські військові клуби засновано в багатьох містах України.

Перший український полк імені гетьмана Б. Хмельницького сформовано на початку 1917 року. Він мав 3.574 багнети. Організація цього полку викликала незадоволення російської революційної демократії та представника Тимчасового Уряду, комісара Київської Військової Округи, Оберучева.

Але справа розгорталася стихійно. На фронті українці організували українські військові ради, скликали з'їзди, виступали з вимогами, щоб військові частини, розташовані в Україні, поповнювали

¹²⁹ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. З минулого. Берлін, І, стор. 61-71. — Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, І, стор. 76-77.
¹³⁰ С. МЕЛІГУНОВ. Мартовские дни. Трагедия фронта «Возрождение», кн. 30, 1953, стор. 165-169.

тільки українцями, а частини з російським складом були виведені з України і щоб українські частини були переведені з інших фронтів на Південно-Західний фронт, який охороняв Україну.¹³¹ Число українців-воjakів зростало: у серпні 1917 року на фронті було 27 українізованих дивізій, а всіх українізованих воjakів було коло 4.000.000.¹³²

На жаль, не тільки вороги України, але й значна частина Центральної Ради не розуміли значення організації української армії. Товариш голови Центральної Ради, В. Винниченко, у «Робітничій Газеті» виступав з різкими статтями проти формування української армії: «не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій».¹³³ За такі переконання своїх «вождів» заплатила Україна своєю державою, бо виголосувалося такі ствердження саме тоді, коли на українській землі стояв залізний фронт ворога.

В українському громадянстві позначилися два напрямки: національний з М. Міхновським на чолі, стояв за творення власної армії, та соціалістичний з В. Винниченком, — табір української революційної демократії, який вважав за непотрібне, навіть за шкідливе творення власної армії.

На 18 травня 1917 року скликано 1-ий Український Військовий З'їзд. На цьому з'їзді було 700 делегатів від 1.580.700 українських воjakів. На голову обрано соціал-демократа С. Петлюру. У своїй промові він сказав, що «не треба... відокремлювати долі України від долі Росії». У резолюціях з'їзд заявив, що приєднується до декларації Ради Робітничих та Солдатських Депутатів. Він ухвалив також резолюцію про те, що бажано утворити українські військові частини.

5-11 червня 1917 р. у Києві відбувся 2-й Український Військовий З'їзд, на якому було 1.976 делегатів, що репрезентували 1.732.444 воjakів. Він посилив стихійний рух на фронтах: по всіх фронтах та містах закладалися українські військові клуби, комітети. На тлі загального розкладу армії українські частини виділялися своєю дисциплінованістю і порядком.¹³⁴

Влітку 1917 року Центральна Рада досягла апогею своїх успіхів. Вона стала провідним органом цілої України. Наприкінці травня виїхала до Петрограду делегація, в якій були репрезентовані всі групи, що з нею вкладалися Центральна Рада. Делегація висловила Тимчасовому уряду свої побажання, а саме: щоб Україна мала широку автономію; щоб вона мала постійного комісара при Тимча-

¹³¹ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, І, стор. 342-371.

¹³² І. МАЗЕПА. Україна в огні... І, стор. 28.

¹³³ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, І, стор. 344-352.

¹³⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, І, стор. 353-356, 361-362, 370-371.
О. ШУЛЬГІН. ЕУ, І, стор. 503.

совому Уряді в українських справах; щоб був призначений крайовий комісар на всю Україну; щоб була переведена українізація армії, школи; щоб усі пости в Україні обсаджували були українцями і щоб було звільнено галицьких воєнополонених.¹⁴

Тим часом у Києві зібрався Всеукраїнський Селянський З'їзд, який властиво був з'їздом Селянської Спільки. Після того з'їзду до Центральної Ради включено Раду Селянських Депутатів в числі 133 осіб. Таким чином до основних 150 членів, встановлених Національним Конгресом, вступило 133 члени Селянської Ради.

На Селянському З'їзді порушено питання про автономію та незалежність України, але більшість відкинула питання незалежності, навіть питання автономії викликало протести. З'їзд ухвалив скасувати приватну власність на землю і передати її всю без викупу Українському Земельному Фондові.¹⁵

Проте, Тимчасовий Уряд відмовив усім домаганням делегації Центральної Ради. Тоді Центральна Рада уклала 1-ий Універсал, який проголошено 25 червня 1917 року. Цей самозрозуміло складений Універсал оголосив: «одніні самі будемо творити наше стах, селах. Треба укласти свої закони. Створено Генеральний Секретаріат, як Уряд автономної України. Головою Секретаріату був В. Винниченко, генеральним писарем — П. Христюк, генеральними секретарями: С. Єфремов (після його відходу — О. Шульгин), Х. Барановський, С. Петлюра, Б. Мартос, В. Садовський, І. Стешенко, М. Стасюк.¹⁶

Оголошення 1-го Універсалу занепокоїло Тимчасовий Уряд, і 11 липня міністри М. Терещенко, О. Керенський та І. Церетелі привітали до Києва, щоб порозумітися з Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом. Міністри Тимчасового Уряду визнали працю України на автономію й погодилися, що Центральна Рада виробить статут, який буде подано на санкцію Всеросійських Установчих Зборів. Але у Петрограді та домовленість міністрів у Києві викликала галку дискусію.

3 (16) липня 1917 року Центральна Рада видала 2-ий Універсал, укладений більше в діловому тоні, ніж 1-ий Універсал. У ньому Центральна Рада заявляє, що визнає Всеросійські Установчі Збори, які мають встановити автономію України, і що вона не має наміру відокремлюватися від Росії.¹⁷

¹⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 79-81.

¹⁵ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 82-83.

¹⁶ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 85-88, 103-109.

¹⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 110-118. — О. ШУЛЬГІН. «БУ», I, стор. 304-305.

На підставі порозуміння між Центральною Радою і міністрами Тимчасового Уряду, Центральна Рада поповнила у свій склад 30% представників національних меншин, що мешкали в Україні: до Малої Ради ввійшло — 18 осіб на 40 українців, до Генерального Секретаріату — 5 осіб (2 росіянини, 2 жиди, 1 поляк). Склад Центральної Ради дійшов до 822 осіб. Це були:

Делегати: Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів — 212. Всеукраїнської Ради Військових Депутатів — 158. Всеукраїнської Ради Робітничих Депутатів — 100.

Депутати загальних рад робітничих та солдатських — 50, українських соціалістичних партій — 20.

Депутати російських соціалістичних партій — 40, жидівських соціалістичних партій — 35, польських соціалістичних партій — 15, міст і губерній, обраних на селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах — 84.

Представників професійних, просвітніх, економічних та громадських організацій і національних партій — 108.¹⁸

У дійсності те загальне число (822) ніколи не було заповнене, але це не зменшує його значення; останнє число — 108 — показове: коли ТУП заклало Центральну Раду, тоді в ній було 150 осіб — тих переважно фахів, що в кінці літа 1917 року й дали 108 членів. Можна зазначити ще одну дуже цікаву рису цього парламенту — це вік. Переважала молодь. Характеристично: на заступника голови Центральної Ради обрано з 822 членів студента 2-го курсу Московсько-го університету М. Шрага, і закони Центральної Ради виходили за його підписом цього студента. На тлі молоді голова Центральної Ради, М. Грушевський, дійсно був «стариком», як часто називали його сучасники, не знаючи, що він мав тільки 51 рік.

Друга важлива риса: партійність Центральної Ради — майже всі члени її належали до соціалістичних партій.¹⁹

Серед різноманітних професій та соціалістичних партій не було дано в Центральній Раді жадного місця представникам Української Церкви. Це дуже характеристичне явище. На початку революції в першому складі Центральної Ради було три представники київського духовенства. Під час засідань Національного Конгресу в його президії був представник українського духовенства, в. Павло Погорілко. До почесної гідності обрано єпископа Уманського Дмитра. Але в Центральній Раді представників духовенства не було.

Значна частина українського духовенства ставилася прихильно до українського руху: в'їзди духовенства Голтавіщини, Поділля ставили вимоги українізації школи, відкриття українських

¹⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 118-123.

¹⁹ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. З минулого, II, стор. 152.

чаїв у церквах, вживання української мови у Богослуженнях та проголошення автокефалії. Серед єпископату України п'ять ієрархів — Димитрій Уманський, Никодим Чигиринський, Агапит Катеринославський, Олексій Володимирський і Парфеній Полтавський — стали на боці українського руху. Решта єпископів зайняли «неутральну» позицію, і тільки архієпископ Харківський, Антоній Храповицький, виявляв українофобство.¹⁴⁷

Наприкінці 1917 року Українська Православна Церковна Рада видала відозву, в якій закликала підтримувати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат. Відозву підписали: почесний голова Української Церковної Ради, архієпископ Олексій, голова Української Церковної Ради, священник О. Маричів і кілька священників та мирян.

Але український церковний рух не знайшов підтримки ні в Центральній Раді, ні в Генеральному Секретаріаті, де розумів важливість Церкви тільки генеральний писар О. Лотоцький. Він намагався створити окремий орган для порядкування церковними справами, але не знайшов підтримки ні в Малій Раді, ні в Генеральному Секретаріаті.¹⁴⁸ О. Лотоцький писав: «Інтерес до церковних справ кваліфікували як певну вузькість... а це дуже псувало репутацію правовірного революціонера, тим більше — соціаліста».¹⁴⁹ «Молода українська державність... недоцінювала українського церковного руху і не дала йому потрібної підтримки», — писав Д. Дорошенко.¹⁵⁰

Щава риса: коли в 1917 році повертався з заслання митрополит Андрей Шептицький, в Петербурзі та Києві його палко вітало українське громадянство, бо митрополит Шептицький вже тоді був великим авторитетом для всього українського народу без огляду на віросповідні різниці.¹⁵¹

На практиці введення представників національних меншин вносило багато ускладнень у працю Центральної Ради, бо вони здебільшого вороже ставились до України й намагалися всіма засобами зменшити значення Центральної Ради.¹⁵² Центральна Рада спільно уклала «Статут Вищого Управління України», на підставі домовленості з міністрами Тимчасового Уряду, але новий кабінет, з О. Ке-замість нього свою «Тимчасову Інструкцію», яка значно обмежувала права України: 1) Генеральний Секретаріат мав призначати, на

¹⁴⁷ Д. ДОРОШЕНКО, Історія України, I, стор. 208.

¹⁴⁸ Д. ДОРОШЕНКО, Історія України, I, стор. 42, 408-411.

¹⁴⁹ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Церковна справа на Україні, «Літературно-Науковий Вісник», 1923, кн. V, стор. 85.

¹⁵⁰ Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу, Верлін, 1940, стор. 50.

¹⁵¹ С. БАРАН, Митрополит Андрей Шептицький, Мюнхен, 1947, стор. 72-78.

¹⁵² В. ВИННИЧЕНКО, Відродження нації, I, стор. 288.

пропозицію Центральної Ради, Тимчасовий Уряд; 2) територія, яка підлягала Генеральному Секретаріатові, мала обмежуватись 5-ма губерніями (Київською, Волинською, Подільською, Полтавською та Чернігівською, остання без північних повітів); інші українські губернії мали право висловити свої бажання бути приєднаними до України; 3) число генеральних секретарів зменшено і 4) у складі секретарів мусіло бути 4 не-українці.

Ця «Інструкція» викликала палкі дебати у Центральній Раді, але врешті її прийнято як тимчасову.¹⁵³

Становище в Україні створилося дуже тяжке. Фактично влада Центральної Ради й Генерального Секретаріату не виходила поза межі Києва, провінція їх не знала, і це було великою помилкою Генерального Секретаріату. Україну охоплювала анархія. З фронту йшли ватаги дезертирів, озброєних кулеметами, рушницями, іноді гарматами; всі зусилля піднести військовий дух, переконати во-яків у konieczності продовжувати війну були марні. В армії ширилася большевицька агітація, і військові комітети один за одним ухваливали резолюції припинити війну. Спроба почати наступ в Карпатах 7 липня 1917 року закінчилася повною катастрофою. Біля Тернополя австрійське і німецьке військо прорвало російський фронт, і почалася панічна втеча. Солдати вбивали тих, хто хотів зупинити і почалася панічна втеча. Солдати охопила всю Україну. У Києві го-їх — старшин, комісарів. Паніка охопила всю Україну. У Києві готувалися до самооборони проти лавіни втікачів. По дорозі військо тувалися до міста, грабувало населення. Від страшного погрому в Ка-луші дуже потерпіли українці та жиди. Такі ж бешкети вчиняло військо по інших містах. Це викликало тяжке розчарування у Галичині щодо «революційної армії», яка ще залишалася в невеликій частині Галичини та Буковини. Спроба головнокомандувача генерала Л. Корнілова припинити втечу, піднести дисципліну, закінчилась невдачею: Корнілова заарештовано, і солдатські комітети по-чали боротьбу з «контрреволюцією», масово арештовуючи і розстрілюючи генералів, старшин.¹⁵⁴

Загальна анархія накладала обов'язок на Центральну Раду та Генеральний Секретаріат взяти нарешті реальний провід у свої руки. Вони могли б об'єднати Україну, але цього не хотіли, бо діяти Центральної Ради уяляли собі керівництво, як безперервні мітинги з виголошуван- промов та дискусіями. З другого боку лякало їх обвинувачення у сприянні «буржуям» та у відсутності партійної чистоти.

Діставши «Інструкцію» Тимчасового Уряду, Генеральний Секретаріат виступив з відозвою, в якій повідомляв про початок праці.

¹⁵³ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Ілюстр. історія України, стор. 530. — Д. ДОРОШЕНКО, Історія України, I, стор. 126-129.

¹⁵⁴ К. ОВЕРУЧЕВ, Воспоминания, т. I, М.-Ярос., 1930, стор. 204-205.

Але і в цій відозві було забагато лірики: «край веселий й багатий, нашу тику Україну, також зруйновано». Український народ закликалось встановлювати порядок, але не подавалось конкретних заходів, як же той порядок встановити.¹⁵⁵

Останньою великою подією у житті Центральної Ради було скликання з'їзду представників національностей колишньої Російської імперії. 23-28 вересня 1917 року зібралися грузини, литовці, татари, латвіш, естонці, білоруси, молдаване, донські козаки, буряти та жиди. Був представник Тимчасового Уряду М. Славінський. Крім представника Литви, всі інші висловилися за федеративний устрій майбутньої Російської держави, в якій усі народи мали б право на свою мову, але російська мова мала б залишитися як загальнофедеративна.¹⁵⁶

Виходом із тяжких обставин було, здавалося, утворення Вільного Козацтва. Організація його почалася стихійно.

Зродилося воно у березні 1917 року на Звенигородщині, як реакція проти соціалістичної пропаганди. Ініціатором утворення Вільного Козацтва був селянин с. Гусакова, Смоктьї. Підтримали його селяни, статечні господарі старшого віку, бо молодь була у війську. Метою Вільного Козацтва було охороняти порядок, здобути волю. Воно проголосило себе територіальним військом і мало виборну старшину. Із Звенигородщини Вільне Козацтво поширилося на всю Київщину, Катеринославщину та Чернігівщину. У квітні відбувся з'їзд Вільного Козацтва, який обрав кошового отамана, селянина Семена Гризла. Вліті 1917 року Вільне Козацтво мало вже кілька тисяч членів і заклало декілька копій: імені Семена Палія, імені гетьмана Сагайдачного та ін. Вільне Козацтво визнавало владу тільки Центральної Ради та Генерального Секретаріату.¹⁵⁷

16-17 жовтня 1917 р. на з'їзд Вільного Козацтва в Чигирині з'явилось 2.000 делегатів від 60.000 зорганізованих вільних козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані. Гайдамацький Курінь Херсонщини мав понад 8.000 всього Вільного Козацтва обрано командира 1-го Українського Корпусу, генерала П. Скоропадського, на заступника — осавула Кубанської, на генерального писаря — сотника В. Кочубея. Місцем осідку Управи Вільного Козацтва була призначена Віла Церква.

З'їзд звернувся з відозвою до всіх громадян, у якій закликав зберігати спокій, охороняти волю та права українського народу і закласти кінні та піші загони у селах, волостях, повітах, губерніях.¹⁵⁸

¹⁵⁵ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 550-552.
¹⁵⁶ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 153-158.
¹⁵⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 77-78.
¹⁵⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 151-152; т. II, стор. 27.

Генеральний Секретаріат зрозумів вагу Вільного Козацтва і затвердив його статут. Генеральний писар, О. Лотоцький, людина, що була найбільше підготовлена до державності, вважав, що Вільне Козацтво врятує Україну від анархії та безладдя, але було вже запізно.¹⁵⁹

2-го листопада н. ст. у Києві зібрався 3-й Військовий З'їзд, відкритий з надзвичайною урочистістю молебнем. Були присутні представники військових місій — французької, бельгійської та румунської. На з'їзд прибуло 965 делегатів, у тому числі тільки 21 самостійник. Генеральний секретар М. Ковалевський заявив, що «трудовому народові непотрібні гетьмани, яких добиваються самостійники, бо гетьмани землі й волі не дадуть; йому потрібні ті, хто дасть землю й свободу, хто веде до соціалізму».¹⁶⁰

Того ж дня відкрився у Києві Козацький З'їзд, на який прибуло 600 делегатів від козацьких військ, що були на фронті та в запллі. З'їзд вітали — голова Чехо-Словацької Революційної Ради проф. Т. Масарик, англійський консул у Києві Довглес та генеральний секретар О. Шульгин. О. Шульгин казав: «Україна не домагається самостійності. Ми йдемо по одній дорозі з вами». У відповідь на це голова з'їзду Агеєв чітко підкреслив, що «козаки-державники — вірні сини Росії».¹⁶¹

ЖОВТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ ТА ЙОГО ВІДГОМІН В УКРАЇНІ

7-го листопада (25 жовтня ст.ст.) 1917 року більшовики, під проводом Леніна, захопили владу в Петрограді. Тимчасовий Уряд упав. Голова Ради міністрів О. Керенський втік, інші міністри були арештовані. Більшевицька революція охопила широкі простори імперії, але зустріла спротив в Україні, на Дону й на Кубані.

Ситуація у Києві була дуже складна. Тут діяли три сили: Центральна Рада й Генеральний Секретаріат, «Совет Рабочих и Солдатських Депутатов», яким заволоділи більшовики, і — Штаб Київської Військової Округи, що був репрезентантом Тимчасового Уряду, хоч цього Уряду вже не існувало. Фактично той Штаб об'єднав російські сили, ворожі і українцям, і більшовикам: військо київської окр., козаків, юнкерів, а також російську інтелігенцію, членів російських соціалістичних партій — головню меншевиками почалася чехословацькі загони. Між військом Штабу та більшовиками почалася збройна боротьба, результат якої залежав від того, кого підтримують

¹⁵⁹ П. СКОРОПАДСЬКИЙ. Уривок зі спогадів. «Літературна Україна», Відень, 1922, кн. IV, стор. 28. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 151-152.
¹⁶⁰ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 158-159. — О. ШУЛЬГІН. «ВУ», I, стор. 108.
¹⁶¹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 160.

Україні. Центральна Рада зайняла неутралітет, що дало можливість перемогти більшовикам. Це була величезна помилка Центральної Ради, що весь час толерантно ставилася до більшовиків, не уявляючи собі небезпеки, яку вони несли. Після тридневих боїв у Києві (9-11 листопада), командувач Київської Округи, генерал Квезинський, юнкери і донські козаки покинули Київ.

З падінням Тимчасового Уряду та виїздом із Києва вірного йому війська вся влада, природно, перейшла до Центральної Ради. Вона одержувала з різних місць України заяви, що її визнають за єдину владу України.¹⁴²

Вночі прости 20 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради голова Центральної Ради М. Грушевський проголосив 3-й Універсал, що його уклали українські соціал-демократичні та соціал-революційні фракції. Універсал проголошував Українську Народну Республіку, скасування приватної власності на землю, 8-годинний робітний день, контроль над виробництвом, скасування кари смерті, реформу судівництва та національно-персональну автономію для не-українців. 3-й Універсал встановлював межі Української Республіки: крім закарпатину, Херсонщини й частину Таврії. Питання про долю Холмщини та Вороніжчини мало розв'язати саме населення їх. 3-й Універсал проголосив також свободу совісті, слова, друку, зборів, професійних спілок, мови. Але в ньому були суперечності: широко окресливши Україну, як незалежну державу, 3-й Універсал залишав федеративний зв'язок із Росією, що як держава, вже не існувала. Це не перешкоджало М. Грушевському писати у «Народній Волі», що Україна повинна рятувати цілість і єдність Росії (федеративної).

Коли українські діячі говорили про федерацію, то вони мали на увазі не вже зліквідований Тимчасовий Уряд, а нову федерацію народів, які входили до складу колишньої Російської імперії, включаючи й Совет Народних Комісарів. Мали на увазі Крим, Кавказ, Донське Військо, Кубань, Сибір, Молдавію та Башкирію.

Центральна Рада зверталася до всіх народів, що входили до складу Росії, з пропозицією творити соціалістичні республіки, які були б об'єднані у федерацію. З таким центральним урядом — вважала вона — ліпше прийдуть до миру Австро-Угорщина та Німеччина. Тільки такий федеральний уряд матиме, мовляв, авторитет, бо спиратиметься на всі реальні сили демократії.¹⁴³

Програма, намічена 3-ім Універсалом, була колосальна. Це була

¹⁴² М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 552-555. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 160-174. — О. ШУЛЬГІН «ЕУ», I, стор. 508.

¹⁴³ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 205-207. — І. МАЗЕПА. Україна..., I, стор. 32.

повна перебудова України на нових засадах, з новими законами та економікою. Перебудовуючи Україну на незалежну державу, жадного слова не було сказано про Церкву, бо для соціалістів, які тримали в руках керму правління Україною, не існувало релігійних питань, а обмежувалися вони «свободою совісті».¹⁴⁴ 3-й Універсал викликав протести. Особливо гостро протестували проти земельного закону депутати-селяни. Норму в 40 десятин землі на кожне господарство — як проголошував 3-й Універсал, ці депутати знаходили завищеною і заявляли, що селяни не будуть підтримувати Центральну Раду, якщо вона введе таку норму. Тому Центральна Рада відклала рішення цього питання до скликання Установчих Зборів. У той же час більшовики проголосили декрет про скасування земельної власності — без обмеження. Поширення цього декрету в Україні сприяло переходові селян на бік більшовиків.¹⁴⁵

Питання про ліквідацію приватного землеволодіння у 3-ім Універсалі викликало великі тертя у Генеральному Секретаріаті. У пресі почалася гостра критика 3-го Універсалу.

У Генеральному Секретаріаті зайшли значні зміни на ґрунті незадоволення 3-ім Універсалом: виступили з Секретаріату генеральні секретарі: М. Савченко-Більський (земельні справи), О. Шульгин (національні справи), О. Зарубін (пошта й телеграф), М. Тугантин (фінанси), генеральний писар О. Лотоцький, пізніше — генеральний секретар війни С. Петлюра, товариш генерального секретаря національних справ В. Міцкевич.

Усі польські організації, що репрезентували в Україні до мільйона мешканців, заявили, що не визнають 3-го Універсалу. Представники київських банків, власники цукроварень, члени союзу земельних власників на своїй нараді заявили протест проти скасування прав власності на землю. Генеральний Секретаріат давав пояснення, прав власності на землю ще не закон, а тільки що скасування приватної власності на землю має вирішити Установчі Збори. Секретаріат закликав зберігати спокій, охороняти реманент, худобу.¹⁴⁶

На Установчих Зборах, що відбулися наприкінці листопада 1917 р., виявилася перевага українських партій: вони дістали 75% голосів, а більше — тільки 10%. Але, не зважаючи на це, більшовики здобували щораз більше значення своєю пропагандою. В цьому допомагала їм нерішучість Центральної Ради у головних питаннях —

¹⁴⁴ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 551-553. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 179-189.

¹⁴⁵ І. МАЗЕПА. Україна..., I, стор. 32.

¹⁴⁶ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 180-183.

аграрному (тільки 31 січня 1918 р. видано закон про земельні справи), у справі закінчення війни та налагодження військових питань.¹⁶⁷

Під впливом більшовицьких агітаторів в Україні ширилася анархія. Не зважаючи на заклик Генерального Секретаріату берегти національні скарби, широкою хвилею переходили погроми поміщицьких господарств, плюндрування фабрик, заводів, нищення запасів хліба, расової худоби, палення лісів, садів. Не вистачало сил для боротьби з анархією. Україну заливали маси дезертирів із фронту, які палили та грабували села.¹⁶⁸ Українські полки танули: солдати йшли додому. Видатний діяч Директорії, раніше полковник генерального штабу, В. Петрів, так описав цю трагедію України: «Всі ці полки, а їм нема ні назви, ні числа, були лише випадковим зібранням людей, яке розпалося негайно, доторкнувшись української території, бо їх гаслом було — „додому!“». Так розклався полк, що йшов з Москви «славити визволення України»; так зник полк імені Шевченка, що постав з частин запасу гвардії у Петербурзі; його, вислали більшовики на Україну з гаслом: «робити порядок в буржуазній Центральній Раді».¹⁶⁹ Спроба зформувати в Києві два т. зв. сердюцьких полки з твердою військовою дисципліною, без комітетів — викликала прожужалю, як «контрреволюційної».

У серпні 1917 року командир 34-го корпусу П. Скоропадський достав дозвіл українізувати свій корпус, що пізніше став 1-им Українським корпусом. Незабаром у ньому було вже 60.000 добре здисциплінованих вояків. Наприкінці листопада 1917 р. вояки 2-го гвардійського корпусу покидали старшину, обрали за командира більшовичку Євгенію Бош і рушили на Київ. Генерал Скоропадський, на власну руку, обсадив полками свого корпусу всю залізничну лінію, обеззброїв збільшені полки і відіслав їх до Московщини, обминаючи Київ. Завдяки цьому маневрові столиця була врятована від цієї навали.¹⁷⁰ Не зважаючи на цю велику заслугу, Скоропадський зустрів у Генеральному Секретаріаті холодне ставлення, що продуктів і т. д. В особі Скоропадського генеральний секретар підозрівав майбутнього «Бонапарта». Генерал Скоропадський пішов на демісію і командування корпусом перейшло до генерала Гандзюка.¹⁷¹

¹⁶⁷ О. ШУЛЬГІН. «БУ», I, стор. 507. У деяких містах відсоток голосів за більшовиків був ще менший: на Полтавщині — 8%, а на Волині — 4%. — П. ФЕДЕНКО. Історія революції, I, стор. 14.

¹⁶⁸ І. МАЗЕПА. Україна..., стор. 38-39.

¹⁶⁹ В. ПЕТРІВ. До історії формування війська на Україні під час революції. «Літературно-Науковий Вісник», 1930, XI, стор. 987.

¹⁷⁰ П. СКОРОПАДСЬКИЙ. Уривок зі споминів. «Хліборобська Україна». Відень, 1922-1923, IV, стор. 32-34.

¹⁷¹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 204, 378-379.

Під впливом негативного ставлення Центральної Ради — з одного боку і советської агітації — з другого, цей зразковий корпус теж розклався.

Важливою небезпекою був рух більшовицьких загонів на Дін. Їх не пропускали, обеззброювали, пропускаючи тим часом без перешкод донських козаків, що поверталися з фронту додому. Наслідком цього був грізний ультиматум Центральній Раді Совету Народних Комісарів, одержаний 17 грудня 1917 року. Обвинувачення в «дезорганізації» фронту, у роззброєнні советського війська, у підтримці «буржуазного уряду» Війська Донського, Совет закінчував загрозою проголошення війни. У відповідь на це Генеральний Секретаріат припинив довіз хліба до Московщини і вирішив випустити українські паперові гроші, забезпечені прибутками України.¹⁷²

Того ж 17 грудня у Києві зібрався 3-їзд Рад Селянських, Робітничих та Солдатських Депутатів з метою примусити переобрати Центральну Раду. Проте, виявилось, що більшість учасників з'їзду старовини селяни: з 2.000 учасників було тільки 150 більшовиків. Від з'їздом перебрали ес-ери, обравши головою М. Грушевського. Тоді більшовики покинули Київ і переїхали до Харкова, де провели 1-ий Всеукраїнський 3-їзд Робітничих, Солдатських та Селянських Депутатів. У своїй відозві з'їзд обвинувачував Центральну Раду в антинародній, дрібнобуржуазній політиці, шовінізмі і націоналізмі. Цим покладено початок більшовицькому українському урядові, який проголосив обрання Центрального Виконавчого Комітету Рад, як найвищої влади в Україні.¹⁷³

Так постали в Україні два осередки: Генеральний Секретаріат з Центральною Радою у Києві та Центральний Виконавчий Комітет з Центральною Радою у Харкові. «Народний Секретаріат» у Харкові анулював всі накази Генерального Секретаріату в Києві і видав накази про дозвіл казати Генерального Секретаріату в Києві і видав накази про демократизацію армії на заливості хліб до Московщини та про демократизацію армії на закладах «наказу ч. 1».

Більшовики розгорнули серед селян величезну агітацію проти неясного закону Центральної Ради про соціалізацію землі, вимагаючи розподілу всієї землі.

Більшовицький уряд розпочав негайно збройну боротьбу проти Центральної Ради. В цій боротьбі українське село залишилося нейтральним: селяни вичікували — хто перемаже. З українських частин, що перейшли на бік більшовиків, «здебільшувалася» і повернулася до села. Більшовики спиралися на червону гвардію, що приїхала з Петрограду та Москви. Червона гвардія не була звичайним військом.

¹⁷² Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 214-216.

¹⁷³ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 220-223.

¹⁷⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 220-223. Іншої власної інтервенції і громадянської війни. «Історія Києва», II, Київ, 1961, стор. 38-40.

ськом: це були добровільці, переважно робітники і матроси, переконані більшовики, які ненавиділи «буржуазну» Центральну Раду, і українців взагалі. Значну допомогу давали зкомунізовані латиські війська. Командувачем цих військ в Україні був В. Антонов-Овсієнко. Він планомірно повів наступ, намагаючись відрізати Київ від Лівобережжя. Найгіршим було те, що більшовикам не було потреби здобувати міста: у кожному місті, особливо там, де були фабрики, вони знаходили прихильників серед робітників і молоді, переважно російської та жидівської, яка переходила на їх бік і видавала українських діячів.¹⁷⁴

Трагедія України полягала в тому, що ніде більшовизм не знаходив рішучого спротиву. Центральна Рада, у більшості соціалістична, не приховувала своїх пробільшовицьких настроїв. Один із її впливових діячів прилюдно заявив: «Якщо Україна не буде соціалістичною, нам не треба ніякої». Між ідеологіями Центральної Ради та більшовиків було мало різниці, і тому Центральна Рада не могла вести з ними боротьби, не мала зброї проти них у головних питаннях селянської справи, ліквідації поміщицьких земель. У самій Центральній Раді частина депутатів есерів, т. зв. «ліве крило» — М. Полоз, М. Любченко, В. Елланський, Сіверо-Одоевський, С. Бачинський, С. Неронович — спробували були «висадити Центральну Раду зсередатських і Селянських Депутатів». Замах не вдався, змовників заарештовано на короткий час, випущено, і вони подалися до Харкова. Ще далі пішов голова Генерального Секретаріату, В. Винниченко, який пропонував внарештувати частину генеральних секретарів, разом з ними самим, проголосити Раду Робітничих та Солдатських Депутатів і провести нові вибори до Центральної Ради. Цей проект свідчить, як безнадійно дивилися на становище України самі її керівники.¹⁷⁵

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Оформлення Української держави, бодай як автономної у Російській федерації, притягало увагу союзників з самого початку, з літа 1917 року. Перший відвідав Центральну Раду у липні 1917 р. аташе японського посольства у Петрограді, Ашідзі. У серпні того ж року приїхав до Києва французький журналіст Жан Полісіє з напівофіційною місією навіязати стосунки з колами Центральної Ради.

¹⁷⁴ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 555-557. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 258-259. — І. МАЗЕПА. Україна..., I, стор. 40-48.
¹⁷⁵ В. ВИННИЧЕНКО. Відродження нації, II, стор. 220-222. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 555-558. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 258-260.

У жовтні прибули до Києва французькі представники — генерал Табуї та полковник Перлье, які дуже цікавилися українською військовою справою.

По упадку Тимчасового Уряду та проголошенню Української Народної Республіки інтерес Антанти до України зріс. Після того, як більшовики забили головнокомандувача армії генерала М. Духоніна, до Києва переїхали зі Ставки військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. Так Київ став осередком дипломатичних переговорів Антанти. На початку січня 1918 року генерал Табуї був призначений на офіційного представника Франції при уряді Української Республіки. Був представник і від Англії. Франція пропонувала Україні позику грошми, технічним приладдям тощо, пропонувала допомогу й Румунія. Встановилися добрі відносини з Чехо-Словаччиною в особі голови Чехо-Словацької Національної Ради Т. Масарика. Усі ці відносини з державами Антанти обіралися, коли Україна почала мирові переговори з Австрією та Німеччиною.¹⁷⁶

Поштовх для сепаратного миру дали більшовики, що 15 грудня 1917 року підписали угоду про перемир'я з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Болгарією. У грудні 1917 р. почалися переговори в справі перемир'я з Центральною Радою. 22 грудня 1917 р. більшовицька делегація, на чолі якої стояв Л. Троцький, прибула до Берестя. 1-го січня 1918 року прибула до Берестя українська делегація. Її очолював В. Голубович, український есер; членами цієї делегації були есери: М. Любінський, М. Полоз, О. Севрюк, ес-дек М. Левитський та С. Остапенко (економічний дорадник делегації).

М. Грушевський дав делегації інструкцію: домагатися, щоб Україна дістала Східню Галичину, Буковину, Закарпаття, Холмщину та Підляшшя, щоб не залишилося у чужих руках жадного клептика української землі. У разі відмови Австро-Угорщини поступитися землями, які раніше належали їй, треба було домагатися створення з них окремого коронного краю з широкою автономією.

На переговори приїхали — від Німеччини: державний секретар закордонних справ Р. фон Кюльман і його заступник, делегат головної квартири, генерал М. Гофман; від Австро-Угорщини — міністер внутрішніх справ О. Чернін; від Болгарії — міністер внутрішніх справ Попов і полк. П. Ганчев; Попова пізніше замінив голова ради міністрів В. Родославов; від Туреччини — посол у Берліні Ібрагім Гаккі Паша і державний секретар Ахмет Нессім Бей; пізніше прибув великий везир Талат Паша. Цікаво уявити собі цей цвіт ди-

¹⁷⁶ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 557-558. — Е. ВОРСНАК. La paix ukrainienne de Brest-Litovsk. Extrait du «Grand Slave», Париж, 1939. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 232-237.

пломатії — з одного боку — і молодих людей, далеких своїм фахом від дипломатії — з другого!

6-го січня 1918 р. почалися переговори у Бересті. Переговори розбилися тому, що Австро-Угорщина не погоджувалася на передачу Галичини та Буковини Україні: це ускладнювало б відносини Австро-Угорщини з Польщею, і вона рішуче відкинула цю вимогу української делегації, хоч їй загрожував голод, і вона сподівалася дістати хліб з України. Австро-Угорщина вимагала офіційного проголошення Української Незалежної Республіки.¹⁷⁷

20-го січня 1918 р. зроблено перерву в засіданнях конференції на десять днів.

З 22 до 25 січня 1918 р. тривали засідання Малої Ради в Києві, на яких обговорювалося питання незалежності, і вночі проти 25 січня проголошено 4-ий Універсал, у якому сказано: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській Вільна Українська Народна Республіка».

У 4-му Універсалі проголошено незалежність Української Республіки, але знову зазначалося, що Українські Установчі Збори, які мають бути скликані якнайскоріше, повинні вирішити питання про федеральний зв'язок України з колишньою Російською державою.

Виконавчий орган, замість Генерального Секретаріату дістав назву Ради Народних Міністрів; головним завданням її мало бути укладення миру з Центральними Державами. Після підписання миру армія мала бути демобілізована, а замість неї мала бути створена народна міліція для охорони робітничого народу, а не «бояків додому, всі народні ради мають бути переобрані, щоб і вояки мали в них голос. Мали бути організовані Ради Селянських, Робітничих та Солдатських Депутатів».

4-ий Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від «большевиків та інших напасників». Уряд Республіки мав підняти народний добробут, відбудувати зруйновані фабрики, встановити контроль над виробництвом. На залізо, шкідливі тютюн та інші потрібніші товари проголошувалася монополія держави. Уся земля мала бути передана трудовому народові без викупу. Усі національні меншини користатимуться правом національно-персональної автономії.

Так стисло звучав зміст 4-го Універсалу, що проголосив Україну Незалежною Республікою.¹⁷⁸

4-ий Універсал із закликом до миру видано тоді, коли вже знач-

¹⁷⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 286-290.
¹⁷⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 284-288. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 552-553. — П. ФЕДЕНКО. Там же, стор. 22-23.

на частина України була зайнята большевицькими військами і місцеві большевики приєднувалися до них, організуючи «совєти». 9-го січня 1918 р. московські червоногвардійці під проводом Сторова, колишнього старшини російської армії, захопили Катеринослав; 10-го січня петроградські червоногвардійці, під проводом полковника Муравйова (теж колишнього старшини російської армії) обеззброїли два українські полки в Харкові.

19-го січня Муравйов захопив Полтаву і наказав «нещадно вирізати всю місцеву буржуазію». «Московський відділ особливого призначення», під проводом Знаменського, наступаючи з Брянська, зайняв Глухів і Кролевець. З Гомеля насувалася колона Берзіна на Бахмач та Конотип. Бахмач обороняв відділ київських юнкерів. На допомогу їм прийшов з Києва відділ студентів — 300 багнетів; вони були знищені під Крутами 28 січня. 27 січня був зайнятий Бахмач.¹⁷⁹

Київ опинився майже в колі ворожих сил. А сили Центральної Ради були незначні і головно — ненадійні. Сам військовий міністер М. Побр, казав, що основна надія на Вільне Козацтво (під проводом інженера М. Ковенка) та на Гайдамацький Кіш Слобідської України, який складався з солдатів-фронтівиків; отаманом його був І. Петлюра. Третьою поважною силою був Курінь Січових Стрільців, що складався переважно з колишніх полонених галичан. Командував цим курінем С. Коновалець, за начальника штабу був А. Мельник. Боротьба розгорталася по всьому Києву.¹⁸⁰ на вулицях стояли барикади, точилися вуличні бої. Українські полки, що перебували у столиці, здебільшого проголосили «неутралітет».¹⁸¹

Центральна Рада під гуркіт гармат обмірковувала найбільш радикальні закони — про ліквідацію права власності на землю, про демобілізацію. Цим усім хотіла вона допомогти делегації у Бересті — дати можливість підписати мировий договір від імені реально діючого уряду. 31 січня 1918 р. був остаточно вироблений земельний закон. Фактично виробили його українські ес-ери: О. Шумський (пізніше большевик), П. Христюк та російські ес-ери — М. Пухтинський і Дешевой. Радикальністю цього закону Центральна Рада сподівалася знеутралізувати большевицьку агітацію.¹⁸²

Большевицька небезпека викликала бажання знайти компроміс з большевиками, штовхала ес-ерів на вимогу переобрати кабінет

¹⁷⁹ В. МОНКЕВИЧ. Вої під Крутами. «Поступ», ч. 2, 1929, стор. 59-64. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 283-284.

¹⁸⁰ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 277-282.

¹⁸¹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 281-282.

¹⁸² М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 582-584. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 285-286.

фактично провадили українські війська, слідом за якими йшли німці. 2-го березня 1918 р. Український Уряд повернувся до Києва, а 3-го березня, вступили до нього перші ешелони німців.¹⁸⁸

УКРАЇНА ПІСЛЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОГО ДОГОВОРУ

Повернення Українського Уряду до Києва зустріло населення досить холодно. Надто багато пережило воно за короткий час польової окупації, коли залишилося беззахисним перед бандами. До цього розчарування у своїй владі приєднались різного роду конфлікти, які підірвали авторитет Українського Уряду.¹⁸⁹

Несподіваною була окупація України німецькими та австрійськими військами, які поділили поміж собою райони впливу. Значна частина Волині та північна Київщина були окуповані німецькими військами, південна Україна — австрійськими. Український Уряд вичікував, щоб з Австрії надіслали українські полки та Українських Січових Стрільців, а замість того прийшли полки польські, німецькі та австрійські, які самовільно розташовувались — без домовленості з українськими військами. А далі німці почали втручатися у цивільне управління: арештували, судили, розстрілювали самовільно.

Становище Українського Уряду було дуже тяжке. Він не мав реальної сили, щоб ставити спротив німцям, які заявляли, що приносні поводитися як окупанти.

У Центральній Раді не вгасали конфлікти між різними групами. Українські ес-деки та деякі не-українські партії відкликали своїх представників із кабінету міністрів, що викликало нову кризу міністерств. Щораз голосніше протестувала опозиція не-українських груп населення, які виступали проти законів про українське громадянство, українську державну мову. Поводження німецьких та австрійських військ давали цій опозиції міцний ґрунт для нових заходів дискредитації Українського Уряду. Голову Ради Міністрів запитували, на яких підставах господарює німецьке військо? На ці питання ні Рада Міністрів, ні голова делегації, що укладала договір у Бересті, ні український посол у Берліні не могли дати відповіді.¹⁹⁰

Конфлікти у Центральній Раді викликав головним чином закон про націоналізацію землі. Польські поміщики Поділля та Волині звернулися до австрійського командування з проханням розв'язати селянські організації, відновити поміщицьке землеволодіння і ввести

¹⁸⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 337-342.

¹⁸⁹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. На передомі. Вибрані праці. Нью-Йорк, 1960, стор. 561-562.

¹⁹⁰ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстрована історія України, стор. 564-565.

примусову селянську працю. Поміщики організували власні легіони, з допомогою яких намагалися відібрати землі, роздані земельним комітетам, а німецькі частини допомагали тим поміщикам.

На Лівобережній Україні поміщики об'єднувалися з дрібними землевласниками та заможними селянами й ухвалювали резолюції з вимогами скасувати земельний закон. Вони звернулися до Центральної Ради з вимогою розпустити соціалістичний кабінет міністрів і створити новий тимчасовий уряд з диктаторською владою. Представники цих груп зверталися до німецького війська і знаходили моральну підтримку з боку німецьких офіцерів. Усе це напружувало атмосферу довкола Центральної Ради, яка повинна була одночасно вести боротьбу проти большевиків, налагоджувати зруйноване життя, приборкувати анархію та організувати адміністративний апарат. І все це в умовах безперестанної внутрішньої боротьби й зміни кабінетів.

Війська Україна не мала. Після масової демобілізації Центральна Рада не створила нового війська. Проте, життя породило нове явище: «отаманію», окремі загони гайдамаків, які під проводом своїх ватажків учиняли напади, грабували, розстрілювали людей, підтримуючи авторитет влади і виявляючи її безсилля.¹⁹¹

Загальне становище України було страшене. Вона витримала — економічно — три роки війни, величезні мобілізації людей, коней, худоби. Але добробут, що зберігався протягом усього часу війни, був зруйнований за один рік революції, особливо за час большевицького панування та громадянської війни. Залізничний транспорт був зруйнований, мости — висаджені у повітря або пошкоджені, паротяги та вагони — знищені або вивезені до Росії. Заводи стояли за браком робітників та палива, вугільні копальні Донбасу були залиті водою, бо внаслідок руйнації електричних машин не випомпувалось з них воду. Головне ж — наступала весна, а величезні поміщицькі лани залишалися не зорані, не засіяні, і не було надії на налагодження сільського господарства. Большевики вивезли грошові запаси банків і різні коштовні речі, що пограбували у населення.

Уся ця картина анархії і руїни на тлі постійної боротьби соціалістичних партій викликала щораз міцнішу опозицію з боку не-соціалістичних елементів, так званої «буржуазії», властиво — поміщиків, статечного козацтва та селянства. Проголошуючи незмінність свого курсу, Центральна Рада не врахувала, яке глибоке враження залишили два місяці панування большевиків, яке велике вивернення воно принесло і як багато людей вибуло соціалістичних ідей. З другого боку — панування большевиків, зруйнування Києва, жах большевицького терору та повна безпорадність Центральної Ради дати захист, навіть спробу захисту — викликали у широких колах

¹⁹¹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 563-564.

населення зневіру, розчарування у силі так довго очікуваного власного уряду... Чотири мільйони української армії, блискучі назви українських полків, що викликали найкращі історичні спогади і... тільки триста ідеалістів, героїв-юнаків, що вийшли під Крути, та 3.000 українського війська, що покинуло столицю на поталу ворогів.¹⁰²

Нерозуміння Центральною Радою еволюції в поглядах мас «до» і «після» більшовицького панування виявилось в питанні Установчих Зборів. Розпочаті в січні 1918 року, вони були припинені більшовицькою навалою. Тоді, замість 301 члена, як було визначено, обрано тільки 172, з них — 115 ес-ерів, 34 большевиків, 9 сіоністів, 5 поляків, 1 «бундовця», 1 ес-дека, 1 лівого соціаліста, 1 хлібороба-власника і 5 — від інших груп. Після повороту до Києва Центральна Рада ухвалила перевести вибори туди, де вони ще не відбулися, і скликати Установчі Збори на 12 травня 1918 року. Ця ухвала викликала протест ес-ерів та самостійників, які доводили, що вибори відбувалися в ненормальних умовах і що обрані депутати тепер не відповідають волі населення. Але Мала Рада більшістю голосів українських та російських ес-ерів, меншовиків та жидівських фракцій визнала вибори правильними.¹⁰³

Безсилля Центральної Ради створити міцну владу і налагодити адміністрацію на периферії мало наслідком те, що зникли інтерес до неї і довіря, які характеризували її у перші часи 1917 року. У різних місцевостях України налагоджувалася власна адміністрація, яка не рахувалася з Центральною Радою. Так було в Одесі, Могилеві, Полтаві.¹⁰⁴ Найбільш показовою щодо цього була Катеринославщина.¹⁰⁵

Після приходу німецького війська почався рух серед заможного селянства в оборону власності на землю. 25 березня 1918 року у Лубках відбувся з'їзд, організований партією хліборобів-демократів. На цьому з'їзді зібралось коло 2.000 селян, які ухвалили резолюцію: 1) засудити політику Центральної Ради в аграрному питанні; 2) видати землю (понад певною нормою) в оренду селянам; 3) перерішити права соціалістам і не-соціалістам і 5) вимагати ввести до Центральної Ради представників від хліборобів. Вислані з'їздом до Центральної Ради делегати нічого не добились. Голова навіть не прийняв їх.¹⁰⁶

Цілком зрозуміло, що безсилля Центральної Ради спостерігали й німецькі та австрійські командири, що прийшли з військом. Тому,

¹⁰² М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 570-572.

¹⁰³ П. ХРИСТОК. Українська революція, II, 1921, стор. 160-161.

¹⁰⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, т. II, Ужгород, 1930, стор. 7-8.

¹⁰⁵ І. МАЗЕПА. Україна... I, стор. 44-54.

¹⁰⁶ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 35-36. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 16-17.

що для Австро-Угорщини та Німеччини увесь сенс Берестейського договору полягав в забезпеченні хлібом, а зі стану Центральної Ради була видна її неспроможність виконати договір, союзники втрачали довіря до Українського Уряду. Почалися конфлікти між окупантами та Урядом.

Австрійці та німці з перших же днів свого приходу на Україну виявляли незадоволення з приводу неспроможності Українського Уряду виконати договір. Уже в березні австрійські агенти повідомляли свій уряд про безсилля Центральної Ради, про анархію. З огляду на тогочасний стан в Україні австрійці перестали вірити у можливість одержати належну кількість хліба до липня. Центральна Рада перебувала в ізоляції, народ її не підтримував.¹⁰⁷

Взаємовідносини між окупантами і Українським Урядом псувалися, виникали гострі конфлікти. 6-го квітня головнокомандувач німецьких військ фельдмаршал Айхгорн видав наказ, щоб селяни засіяли всі свої поля, а якщо не зможуть, то щоб поміщики засіяли засівом погрожу-самі з допомогою земельних комітетів. За знищення засівів погрожу-валось суворою карою. Цей наказ викликав велике обурення в Центральній Раді. Незабаром Айхгорн видав наказ про заведення польових судів. 26-27 квітня німці роззброїли дивізію «синьожупанників». Усі ці незаконні втручання німців у справи України викликали слухи про обурення серед різних верств населення.¹⁰⁸

28-го квітня 1918 р., під час засідання Центральної Ради, коли промовці виступали з протестами з приводу поводження німців, до залі засідань ввійшов відділ німецького війська й арештував міністра закордонних справ М. Любинського та директора адміністративного департаменту міністерства внутрішніх справ В. Гаєвського. У всіх присутніх зроблено обшук і забрано всі папери, Правда, сама німецька влада засудила самовільну акцію тих, що вчинили цей скандал у Центральній Раді.

Наступного дня, 29 квітня, на засіданні Центральної Ради ухвалено проєкт Конституції Української Народної Республіки, зміну земельного закону (залишилось без виваженості не 40, а 30 десятин) і обрано М. Грушевського на президента УНР.

Це було останнє засідання Центральної Ради. У той час, коли вона обговорювала закони, на з'їзді хліборобів у Києві обрано гетьмана Павла Скоропадського, і німецька влада санкціонувала переворот.

¹⁰⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 13-14.

¹⁰⁸ О. ПУЛЬГІН. «ЕУ», I, стор. 511.

ПІДСУМКИ

Центральна Рада існувала 13 з половиною місяців — з 17 березня 1917 року до 29 квітня 1918 року. Це був час двох бурхливих революцій — березневої та жовтневої, що знищили підвалини, на яких базувалося старе життя. Центральна Рада віддзеркалювала ці бурхливі події і захоплення соціалістичними ідеями. Величезною заслугою Центральної Ради та її проводу було те, що, вона поновила в Україні державницьку свідомість, приглушену двома віками російської окупації. Вона перейшла разом з усією Україною протягом року величезну еволюцію — від підданства — через автономію — до незалежної Української Держави.¹⁹⁹ Центральна Рада у тяжкі часи війни та анархії нав'язала дипломатичні стосунки з державами Антанти, а на Берестейській конференції дістала визнання незалежності від Центральних Держав — ворогів. На цій конференції делегати Центральної Ради, молоді дипломати — початківці, вступили в змагання з досвідченими «саїновними» дипломатами чотирьох держав.

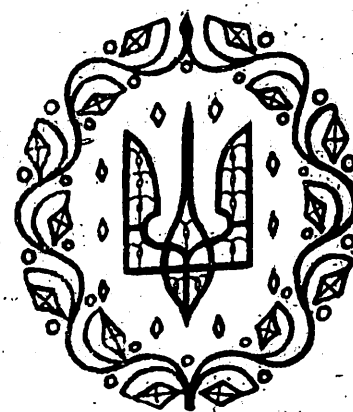
Центральна Рада мало що зробила протягом року. Але це був рік плекання самої ідеї парламентарної держави і рік безперестанної боротьби за існування. Головне, що зробила вона — це добилася визнання прав українського народу на свою державу, свою культуру, свою мову. Головна заслуга Центральної Ради була в тому, що вона поклала фундамент для української школи: укладено було навчальні плани для українських шкіл — народних, середніх, засновано українські гімназії, яких до осені 1917 року було вже 53 (належало у галузі народної освіти, але треба рахуватися з тією опозицією, яку ввесь час ставили педагоги і головним чином батьки, що користалися в школах великим впливом через батьківські комітети. Не можна забувати, що багато міської людності — росіяни, жиди, зросійщені українці — мали взагалі антиукраїнське настановлення. Справа українізації посунулася вперед, коли створено міністерство освіти і міністром став В. Прокопович. Тоді складено широкі плани українізації школи, заснування українського університету — в Кам'янці-Подільському, народних університетів —

¹⁹⁹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Українська самостійність й її історична необхідність. Вибрані твори, стор. 37-39.

в Києві, Харкові, Одесі, професійних шкіл, Педагогічної Академії та Академії Мистецтва у Києві. Ці плани і почини були ширше здійснювані в часах гетьманської держави.

Не зважаючи на технічні та фінансові перешкоди, в Україні відкривалися українські видавництва, які друкували підручники для шкіл. В 1917 р. видано в Україні 677 назв українських книжок та виходило 63 періодичних видання. Засновано український театр, ажито заходів для заснування українських музеїв.²⁰⁰

Треба поставити на conto Центральній Раді скупчення біля міністерств кадрів українських працівників різних фахів. Усі вони, за невеликими винятками, залишилися працювати у міністерствах після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року.

Великий державний герб Української Народної Республіки.

Малий державний герб Української Народної Республіки.

²⁰⁰ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 335.

ГЕТЬМАНСЬКА ДОБА

УКРАЇНА ПЕРЕД ПЕРЕВОРОТОМ 29 КВІТНЯ 1918 РОКУ

Ідея гетьманату не замирала протягом XVIII, XIX і початку XX століть. Революція 1917 року збудила в Україні прагнення мати свою державу, під час першої великої маніфестації серед прапорів з соціалістичними гаслами були вже прапори з вимогами — гетьмана. Увесь 1917 рік пройшов в загальному захопленні соціалістичними ідеями. Здавалося, що сила цих ідей була непереможна. Характеристично, що ТУП (Товариство Українських Поступовців), яке існувало коло 10 років як понадпартійне об'єднання, після 1917 року змінило свою назву на Партію Соціалістів-Федералістів. На мітингу в Київському університеті студенти проголосили повну «політичну свободу» для професорів належати до якої завгодно партії, але тільки — соціалістичної — соціалістів-революціонерів чи соціалістів-демократів. На той час це була дійсно велика толерантність. У Центральній Раді були всі, за незначним винятком, соціалісти, і вона легко знаходила спільну мову з більшовиками в боротьбі з «буржуазним» Тимчасовим Урядом, який теж був у полоні соціалістичних ідей. Боротьба з соціалізмом здавалася неможливою, але події різко змінили настрої великої частини населення України. Перше — непереможний рух більшовиків, які майже не зустрічали спротиву — і 5.000 трупів у Києві, які відзначили їхню перемогу...

Друге — політика Центральної Ради. Поворот, під охороною німецьких багнетів, викликав у масі населення вороже або у всякому разі байдуже ставлення до Центральної Ради: люди втратили довіру до уряду. Шкодила декларація Центральної Ради — заповідання, що курс її політики, який дав у наслідку більшовицьку окупацію, а після неї — німецьку, залишиться незмінним. Декларація була проголошена саме тоді, коли населення сподівалося зміни.

Була ще причина, яка послаблювала позицію Центральної Ради: це — німецькі окупанти, які, ставши в Україні твердою ногою, втручалися у внутрішні її справи. Вони, уважно спостерігаючи співвідношення різних угруповань України, скоро зрозуміли, що уряд не мав міцного коріння і не міг забезпечити постачання хліба згідно з Берестейським договором.²⁰¹ Австрійські агенти з Одеси та Києва

²⁰¹ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, I, стор. 339.

інформували свій уряд про непопулярність влади серед населення. Граф Форґач висловив навіть побажання замінити український уряд німецьким генерал-губернаторством, але цю радикальну реформу австрійський уряд уважав за несвоечасну.²⁰²

Одночасно з утратою популярності Центральної Ради поширювався рух проти неї. Велика маса селян і міської людності прагнули встановити новий уряд — несоціалістичний. До Центральної Ради зверталися делегації з різних місць з проханням скасувати земельний закон. Вище згадувалося про резолюцію Лубенського з'їзду. Аналогічну резолюцію ухвалили великі та малі землевласники на зборах 6 - 17 квітня в Харкові.

У Києві створено було Українську Народну Громаду, до якої вступило багато старшин 1-го Українського Корпусу та козаків з Вільного Козацтва. Видатними діячами її були: М. Устимович, Гіжицький, І. Пащевський, В. Кочубей, М. Воронович, В. Любинський, М. Василенко та ін. Громада нав'язала тісні стосунки з партією Українських Хліборобів-Демократів, до якої належали брати В. і С. Шемети,²⁰³ М. Міхновський та В. Липинський, а також стосунки з Союзом Земельних Власників. У половині квітня Громада нав'язала контакт з німецьким командуванням. На нараді німецького та австрійського командування вирішено, зважаючи на неможливість співпраці з Центральною Радою, підтримати іншу владу, яка постанала б наслідком перевороту.²⁰⁴

Новий уряд передбачалося утворити у формі диктатури, з твердою владою, без народного представництва, принаймні на перший час. За найкращу форму влади визнано гетьманат. Кандидатами на гетьмана називали різних осіб, в тому числі Є. Чикаленка, багатого поміщика, видатного громадського діяча.²⁰⁵

Кандидатура Є. Чикаленка незабаром відпала. Одною з причин цього, крім небажання самого кандидата, було небажання німецького командування та багатьох впливових українців висувати на чоло держави під час громадянської війни цивільну людину. Поміж інших кандидатів, зокрема М. Міхновського, був командир 1-го Українського Корпусу та почесний отаман Вільного Козацтва, П. Скоропадський. Репутацію видатного воєначальника поєднував він, представник старої української аристократії, з глибоким патріотизмом. Основоположником роду Скоропадських був брат гетьмана Івана. Протягом XVIII ст. рід Скоропадських дав кількох видатних діячів. Головно вславився Михайло Скоропадський — один із найосвіченіших діячів України XVIII ст. Його син, Іван — депутат до

²⁰² Д. ДОРОШЕНКО. Там же, т. II, стор. 20, 27, 30.

²⁰³ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 19.

²⁰⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 26.

²⁰⁵ П. ФЕДЕНКО. Історія революції, II, стор. 3.

Комісії 1707 року — був настільки популярний серед козацтва, що його вважали за кандидата на гетьмана. У ХІХ ст. тітка майбутнього гетьмана Скоропадського, Єлисавета, по чоловікові Милорадович, була видатною українською діячкою. Вона допомагала українським школам на Подляссі і подарувала 8.000 гульденів на Львівське Товариство імені Шевченка.

Українська Народна Громада у кінці квітня, ведучи переговори з німецькими чинниками, обговорювала та визначала склад міністрів майбутнього уряду.

Німецький генерал Гренер, який фактично керував усією військовою справою німців в Україні, з'ясував умови, на яких німці погоджувалися на переворот. Головні умови були такі:

1. Визнання Берестейської угоди.
2. Розв'язання Центральної Ради.
3. Відкладення Установчих Зборів до «повного заспокоєння» України.
4. Підлеглість польовим судам осіб, що виступатимуть проти окупантів.
5. Вільна торгівля.
6. Відновлення права власності на землю. Селяни мають заплатити за надану їм землю. Збереження великих маєтків.
7. Оплата за військову поміч Україні.²⁰⁷

Генерал Гренер підкреслив, що німці жадної участі в перевороті не братимуть і підтримають гетьмана лише після того, як він буде обраний.

КВІТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ І ПЕРШІ ЧАСИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

29 квітня 1918 р. в Києві зібрався Хліборобський Конгрес. На цей Конгрес прибуло 6.432 уповноважених представники від 8-ми українських губерній. Всього на з'їзді було коло 8.000 учасників, переважно селян. У промовах вони рішуче висловлювали незадоволення політикою Центральної Ради, соціалістичними експериментами і вимагали поновлення приватної власності на землю та утворення міцної влади у формі історичного гетьманату. Присутні обрали єдиного гетьмана Павла Скоропадського. Того ж дня в Софії св. Софії єпископ Никодим миропомівав гетьмана, а на Софійському майдані відслужено молебень.

Так відбулося проголошення гетьмана Павла Скоропадського. Порівняння з обранням гетьманів, починаючи з Виговського і закін-

²⁰⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 31-32.

чуючи Розумовським, показує, що це було найбільш вдале з усіх обрань.

Протягом 29 квітня прихильники гетьманського перевороту опанували всі державні установи без боротьби. Тільки Січові Стрільці, які охороняли Центральну Раду, пробували були боронити її, при чому забито трьох гетьманських старшин.

Центральна Рада була розпущена. Голова її, професор М. Грушевський, оселився у віллі «Виноградний Сад» коло Києва, як приватна особа.²⁰⁷

На цьому закінчився переворот, дійсно «безкровний». Мала початися праця, але негайно виявилось, які тяжкі перешкоди стоять перед новим урядом.

29 квітня проголошено маніфест — «Грамоту до всього Українського Народу» та «Закони про тимчасовий устрій України», підписані Гетьманом та отаманом (головою) Ради Міністрів Миколою Устимовичем.

У грамоті Гетьман заявляв, що він «відкликнувся на поклик трудових мас Українського Народу і взяв на себе тимчасово всю повноту влади». Цією грамотою оголошує він себе гетьманом усієї України. Центральна Рада і всі земельні комітети розпускаються, міністри та товариші їх звільняються, але всі урядовці Центральної Ради повинні продовжувати працю. Незабаром буде виданий закон про вибори до Українського Союму. Поновлюється право приватної власності; буде вжито заходів до вивласнення великих землеволодінь за плату й наділення землею малоземельних хліборобів. Будуть забезпечені права робітників.

У «Законах про тимчасовий державний устрій України» підкреслювалося, що закони ці діють до скликання союму. У «Законах» накреслено головні напрямні нового уряду в галузі гетьманської влади, прав населення, законів, організації управління. На Генеральний Суд покладалося охорону законності в Україні. Замість назви «Українська Народна Республіка» буде вживатися назва «Українська Держава».²⁰⁸

В умовах конспірації не було змоги підготувати склад міністрів, лшчим отаманом — головою — Ради Міністрів був призначений М. Устимович, людина мало відома у Києві. Він намагався притягти до праці видатних українських діячів, насамперед есеїв, як стали називати себе з початку революції члени ТУП. Але скласти кабінет міністрів М. Устимович не зміг.

²⁰⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 35-36.
²⁰⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 49-50. Д. СТАЖІВ. Держави Української Держави 1917-1920 рр. Львів, I, стор. 640.

ГРОМАДСЬКА РЕАКЦІЯ НА ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Переворот викликав у масі не-соціалістів значне задоволення. Навіть прихід німців викликав радість більше як у 9/10 усього населення, без різниці національності, класу і партії, — пише В. Андрієвський, який брав активну участь у житті Полтавщини. «Та страшна атмосфера безправ'я й гніту фізичного й морального, яку витворили більшовики за два попередні місяці свого панування, здавалося, відходили в минуле навіки». Яскраво накресливши негативне ставлення до Центральної Ради на Полтавщині, В. Андрієвський пише так про враження, яке справило обрання Гетьмана: «...перемогла таки здорова національна стихія над модерними доктринами і силогізмами, значить, у народі таки загворив голос крові... козацької крові, розлитої на нашій землі, і на польських і московських плахах, і на турецьких галерах, і в московських казематах...»²¹⁶

Переворот 29 квітня викликав серед соціалістичної маси населення негативне враження. На прикладі партії ес-ефів — найкультурнішої, найінтелігентнішої з українських партій — видно, як сприйняла інтелігенція події 29 квітня.

На початок травня призначений був у Києві Всеукраїнський Селянський З'їзд, на який мало прибути до 10.000 селянських делегатів. Але уряд заборонив цей з'їзд. Тоді учасники з'їзду нелегально зібралися біля Києва, в Голосієві, і ухвалили резолюцію з протестом проти самої влади Гетьмана. У відозві до селянства з'їзд закликав до боротьби проти «контрреволюції»: Умремо, а землі й волі не дамо.²¹⁷

14-го травня відбувся в Києві нелегально Всеукраїнський Робітничий З'їзд, який вирішив вести рішучу боротьбу з гетьманом за Українську Республіку.

13-16 травня відбувся нелегально з'їзд Української Партії Соціалістів-Революціонерів. Між його учасниками розгорілась боротьба: праве крило стояло за демократизацію політичного та громадського життя і готове було йти на компроміс з урядом; ліве крило критикувало всю діяльність партії, шукало порозуміння з російськими більшовиками й гостро відмежовувалося від усіх українських політичних груп. Створився новий Центральний Комітет партії, який почав видавати нелегальний часопис п. н. «Боротьба», що закликав до соціальної революції в Україні. Від цієї назви і всю цю групу називали «боротьбістами».

²¹⁶ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. З минулого, т. II. Від Гетьмана до Директорії. Вер-
лін, 1923, стор. 7.
²¹⁷ П. ФЕДЕНКО. Історія революції, т. II, стор. 2-5.

8-11 травня в Києві відбувся з'їзд Конституційно-Демократичної Партії, більшість членів якої складалася з українців, але було в ній чимало росіян та жидів. З'їзд відбувся із участю делегатів з цілої України та трьох міністрів-кадетів: М. Засиленка, А. Ржепецького та С. Гутника. Вони заявили, що стоять на платформі самостійної України. З'їзд признав персональне право окремим членам вступати до нового уряду.

Одночасно відбувся з'їзд ес-ефів, який визнав самостійність України і зрікся ідеї федеративного зв'язку з сучасною Великоросією. До тактики гетьманського уряду він поставився негативно, конституцію його визнав за абсолютистичну та антидемократичну, кабінет — за реакційний і заборонив своїм членам участь у ньому.²¹⁸

15-18 травня відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства — т. зв. «Протофісу». Прибуло коло 1.000 делегатів. З'їзд ухвалив підтримати гетьманський уряд і заявив про свою готовість всіма силами сприяти утворенню нового державного, громадського та економічного ладу Української Держави.²¹⁹ Цей з'їзд показав, що гетьманську Україну, крім хліборобів-власників та середньої інтелігенції, членів каде, підтримують також великі капіталісти та промисловці.

Проте, опозиція проти гетьманату зростала. 24 травня до Гетьмана звернулися представники чотирьох українських партій (самостійників-соціалістів, Трудової Партії, соціалістів-федералістів та хліборобів-демократів), які заявили, що кабінет міністрів не український, бо до нього не ввійшли члени українських груп, які творили державу. Вони протестували проти заборони ряду з'їздів, проти діяльності місцевої адміністрації, яка дозволяє різного роду надуживання, проти призначення на посади не-українців, проти військової політики.²²⁰

Але найбільше значення мало оформлення в середині травня опозиційних груп в Український Національно-Державний Союз. Цей Союз складався з таких груп: українські соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, Трудова Партія, пізніше — хлібороби-демократи; Рада залізничників, Поштово-Телеграфічна Спілка; українські соціал-демократи, соціалісти-революціонери. Головою Союзу був А. Овський. З самого початку Союз понав боротьбу проти Гетьмана гетьманського уряду, як «буржуазного й не-українського». Він діяв через пресу і підтримував страйки.²²¹

²¹⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Історія України, II, стор. 42-47. — П. ФЕДЕНКО. Там же, II, стор. 2-5.
²¹⁹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 47, 103-107.
²²⁰ П. ФЕДЕНКО. Там же, II, стор. 3-5.
²²¹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 37-38.

культурне значення, обслуговували цукроварні, плекали расову худобу тощо, могли мати по 200 десятин.²²⁷

Велика праця припала на міністерство шляхів (В. Бутенко). Залізничні були зруйновані, мости пошкоджені або висаджені в повітря, паротяги та вагони у великому числі вивезені до Росії. Міністерство спромоглося вже в середині літа налагодити нормальний залізничний рух. Великим досягненням була вдала боротьба зі страйками.²²⁸

Успішно працювало міністерство фінансів (А. Ржепецький). Розхитані фінанси вдалося налагодити й створити державний бюджет. Українська валюта, забезпечена природними багатствами України й головним чином цукром, стала тривкою.²²⁹

Міністерство народної освіти (М. Василенко, П. Стебницький, В. Науменко) зустрічало весь час опозицію в своїй праці. Початкові школи легко переходили на українську мову навчання, якщо були забезпечені відповідними вчителями. Тому велику увагу зверталось на організацію навчання української мови в учительських семінаріях.

Складніша була справа з українізацією середніх шкіл. Не можна забувати, що міська людність у значній мірі складалася з росіян, інших національних меншин та зрусифікованих українців. Батьківські комітети в середніх школах, як і педагоги в значній частині ставились вороже до українізації. Тому, щоб уникати конфліктів, гетьманське міністерство освіти, за прикладом міністерств Центральної Ради, вважало за доцільніше засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати російські. За Центральної Ради в Києві було три українські приватні гімназії. У 1918 році їх прийнято на державні кошти. Протягом літа того ж року відкрито 54 українських гімназій не тільки по містах, але й по деяких селах, а наприкінці гетьманської доби було їх в Україні близько 150. У гімназіях, які залишилися з російською мовою навчання, введено як обов'язкові предмети українську мову, історію та географію України і історію української літератури.²³⁰

6-го жовтня 1918 року урочисто відкрито в Києві перший Державний Український Університет, а 22 жовтня другий Український Університет у Кам'янці-Подільському. Передбачалося відкриття українських університетів в інших містах. Тоді ж «Просвіта» та Земство заснували в Полтаві Історично-Філологічний факультет.²³¹

Засновано Державний Український Архів, в якому мали бути зосереджені документи історії України, перевезені з архівів Москви

²²⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 283-286.
²²⁸ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 310-313.
²²⁹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 273-282.
²³⁰ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 343-349.
²³¹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 350, 364.

та Петрограду; засновано Національну Галерію Мистецтва, Український Історичний Музей та Українську Національну Бібліотеку, яка зростала з надзвичайною швидкістю. Наприкінці гетьманської доби в цій бібліотеці було вже понад 1.000.000 книжок, серед них багато унікальних, стародруків і т. п. Кількістю та якістю книжок Національна Бібліотека могла конкурувати з кращими бібліотеками Європи.²³²

Поміж науковими закладами перше місце належало Українській Академії Наук. Потреба в національній Академії Наук була кончею. Наприкінці XIX ст. українським науковим осередком в значній мірі стало львівське Товариство ім. Т. Шевченка, яке було реформоване на Наукове Товариство. Засноване в 1908 році в Києві Українське Наукове Товариство не встигло широко розгорнути працю, бо війна 1914 року знищила всі українські установи. За Центральної Ради ставилося питання про створення Української Академії Наук, але в формі реорганізації НТШ. Це питання не вийшло із сфери прелімінарих розмов. Українську Академію Наук засновано за Гетьманських розмов. Українську Академію Наук засновано 24 листопада 1918 року. Вона мала три відділи: історично-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний. Президію та перших академіків (по три на соціально-економічний, історично-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний відділ) призначив уряд, а дальших членів мали обирати ці академії. На президента Академії Гетьман запросив М. Грушевського, але він відмовився. Призначений був професор В. Вернадський.²³³

Українська Академія Наук була найбільшим досягненням України в галузі культури. Протягом багатьох років вона залишалася науковим осередком, який скупчував біля себе найкращі наукові сили України. Значення заснування УАН відзначили сучасники і — характеристично — протягом багатьох років большевики намагалися і намагаються довести, що засновано її не в 1918 році, а в 1919 — вже за большевицької влади.²³⁴

До досягнень у галузі культури за гетьманської доби треба ще додати заснування Українського Театру драми та опери, заснування Української Державної Капелі під проводом О. Кошиця та Державної Симфонічної Оркестри під проводом О. Горілого. За цю добу розгорнулися видавництва підручників всякого типу, на що уряд асигнував велику суму. Взагалі 1918 рік «надовго може бути незрівнянним, недосяжним по кількості видань і накладів».²³⁵

Дуже складним було становище Церкви. Не зважаючи на дещо байдуже ставлення Центральної Ради, в Українській Церкві відбува-

²³² Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 365.
²³³ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 361-364. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Українська Академія Наук. Мюнхен, 1965, т. I, стор. 9-39.
²³⁴ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Про фальшування історії. «Український Збірник», кн. 17, Мюнхен, 1960, стор. 49-51.
²³⁵ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 364.

лися глибокі арушення. Серед духовенства та парафіян намітилися дві течії: тоді, як значна частина парафіян, духовенства та головним чином єпископату бажала зберегти все по-старому (підлеглість Української Церкви Московській, слов'янську мову в Богослуженні) — друга частина прагнула націоналізації Церкви (далі автономії ще не йшли бажання, хоч уже підносилися голоси за автокефалію Української Церкви).

7-20 січня 1918 року в Києві відбувся Церковний Собор, але більшовицьке повстання перервало засідання Собору. Ухвалено поновити засідання 10 травня.

Під час захоплення Києва більшовиками був забитий митрополит Володимир, і Українська Церква залишилася без проводу.²⁴¹

При гетьманському уряді було засноване міністерство ісповідань, першим міністром якого призначено професора В. Зінківського, прихильника автокефалії Української Церкви. Але в своїй діяльності він зустрів опозицію з боку єпископату і значної частини населення. Патріарх Московський Тихон дав інструкцію обрати митрополита до Церковного Собору на Єпархіальному З'їзді. Не зважаючи на протест В. Зінківського, обрано на митрополита архієпископа Антонія Храповицького, хоч його кандидатура не набрала належної кількості голосів. Рада Міністрів вислала патріархові Тихонові протест проти обрання митрополита поза Церковним Собором, але патріарх санкціонував вибір Антонія.

В особі митрополита Антонія Українська Церква дістала запеклого ворога. В. Зінківський оголосив Церковному Соборові, що зібрався в червні 1918 року, непохитну волю Гетьмана — «встановити автокефалію Української Церкви». На останній сесії Собору, 12 листопада 1918 року, міністер віроісповідань, А. Лотоцький, оголосив наступну декларацію, в якій сказано: «В самостійній державі має бути і самостійна Церква... автокефалія Української Церкви. Це не лише церковна, але й національна наша необхідність... В імені уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною».²⁴² Таким чином гетьманський уряд поклав початок автокефалії Української Церкви.

Велике ускладнення в будівництво гетьманської держави вносив брак українського війська. Спадщина, яку дістав гетьманський уряд від Центральної Ради, була дуже невелика. Після повертутя українського уряду до Києва Запорізький загін, під команду генерала К. Прісовського, який обороняв Київ від більшовиків, був переформо-

²⁴¹ І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, IV, частина перша, стор. 9-32.

²⁴² Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 332-334. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Історичні відомості УАПЦ. Мюнхен, 1984, стор. 111-112.

ваний на Запорізьку дивізію. Генерала К. Прісовського усунуто від командування і на командира дивізії призначено генерала О. Натієва. З того часу дивізія називалася його іменем. До дивізії входили: три піших полки, один гарматний, один кінний, один інженерський і п'ять танкових дивізіонів. Загальне число вояків було 5.000. Згодом дивізію переформовано на корпус. Крім корпусу генерала О. Натієва були: полк Січових Стрільців під командою полковника Є. Коновальця та зформована в Австрії з полонених дивізії Синьожупанників, яка була розташована в Києві та Чернігові.

Після масової демобілізації армії Центральна Рада почала формувати українське військо. На початку квітня 1918 року опрацьовано план організації 8-ми корпусів піхоти та 4 1/2 кінних дивізій, які мали поповнюватись за територіальним принципом. Цей проєкт вже не був здійснений.²⁴³

Напередодні перевороту 29 квітня 1918 року німці роззброїли Синьожупанників та Січових Стрільців.²⁴⁴

Гетьманський уряд прийняв проєкт Центральної Ради про формування 8-ми корпусів та 4 1/2 кінних дивізій і почав його реалізувати. Для підготовки освічених старшин засновано спеціальні військові школи.

Мобілізація мала розпочатися в жовтні 1918 року; мали зібрати з цілої України в жовтні 1918 року 85.000 вояків, а на 1 березня 1919 року — 79.000.

Ще в липні 1918 року була зформована Гвардійська Сердюцька дивізія з 5.000 вояків. Укомплектовано її хлопцями від 18 до 25 років з родин хліборобів, статечних господарів, переважно з Полтавщини.

Взагалі до справи мобілізації гетьманський уряд підходив обережно: були серйозні підстави побоюватись, що загальна мобілізація відповідного віку молоді може принести до армії збільшені елементи. Тому уряд волів відкласти комплектування військових елементів до часу, поки дійдуть певного віку молодші хлопці, ще не отруєнні більшовизмом.

З другого боку гальмували справу німці, які запевняли Гетьмана, що для захисту України досить німецьких та австрійських військ. Тому мобілізацію відкладено з жовтня на листопад 1918 року.

У листопаді 1917 р. на прохання делегатії вояків-галичан, почато формування Галицько-Буковинського Курення Січових Стрільців. Згодом цей курінь мав розгорнутися на дві дивізії. Формували його в Києві.²⁴⁵

²⁴³ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, I, стор. 18-22.

²⁴⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 233.

²⁴⁵ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 232-233. — С. С. Кондратенко. Доба, Мюнхен, 1974, стор. 140-244, 230-231.

3 літа 1918 року Гетьман дав наказ військовому міністрові, О. Рогозі, вжити заходів для поновлення організації козацтва, як окремого стану населення, так і великого кадру армії. Козацтво, як стан, існувало в Чернігівській та Полтавській губерніях до революції 1917 року, коли його зрівняно з усім населенням. Козацтво в XIX та на початку XX ст. користалося деякими пільгами і відзначалося від іншого населення більшим збереженням старих традицій, національного свідомістю й вищим добробутом.

Козаки жили переважно на хуторах, хоч були й козацькі села, або частина якогось села належала козакам, а інша — селянам. 16-го жовтня 1918 р. Гетьман окремим універсалом відновив козацтво, спочатку в цих двох губерніях та на Слобожанщині. До козаків належали нащадки козаків, але могли вступати до того стану й не-козаки. Козаки кожної губернії складали кіш з кошовим очаманом, який підлягав Гетьманові. У кожному коші було кілька полків. На чолі козацтва стояла Велика Козацька Рада, головою якої був сам Гетьман.²⁴⁴

Поновленням козацтва Гетьман хотів досягти дві мети: створити заможну, середньо-земельну, з сильними історичними традиціями верству, а з другого боку — мати надійне, незіпсуте большевицькою пропагандою військо. Крім того, поновлюючи козацтво, Гетьман сподівався втягти в орбіту Української Держави інші козацькі землі: Кубань, Донеччину і т. д. Лонгін Цегельський писав, що це був «великий, глибоко продуманий план державного мужа високої міри». Здійснити цей план гетьманський уряд не встиг.

Восени розпочато формування Особливого Корпусу, переважно з російських старшин, які залишилися в Україні і не хотіли служити в большевицькій Росії. Уряд вирішив використати їх анти-большевицьке наставлення та військовий досвід. Цей корпус не входив до української армії і підлягав безпосередньо Гетьманові. Розташований він був на українсько-російському прикордонні, між Путивлем та Сумами, в тих місцевостях, де не було української армії.

У цілому, звичайно, не рахуючи наступних мобілізацій та Особливого Корпусу, військові сили України були мізерні.

Окреме місце серед збройних сил належало Чорноморській флотії. Гетьманському урядові вдалося, після довгих переговорів, здобути згоду німецького уряду на передачу Україні військових суден Чорноморської флотії, які були захоплені німцями.²⁴⁵

²⁴⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 251-252.

²⁴⁵ Л. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ. Додаток до статті О. Войнаренка. «Америка», Філадельфія, 1947, 10 червня. (Цитую за О. ВОЙНАРЕНКОМ: До нової Полтави, 1961, стор. 28-29).

²⁴⁶ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 253-258.

БОРІТЬБА ПРОТИ ГЕТЬМАНАТУ

Опозиція проти гетьманату, що почалася з перших же часів після перевороту, дедалі посилювалась. Гетьман і кабінет міністрів охоче йшли назустріч національним вимогам, пропонували представникам опозиційних партій взяти участь в уряді, зайняти міністерські пости, але переговори в цій справі не мали успіху.

На початку серпня 1918 року Український Національно-Державний Союз перетворився на Український Національний Союз, який виставив гасло — боротьба за владу в Україні. На голову Союзу обрано А. Ніковського, а 18 вересня, замість нього, В. Винниченка, який був на той час дуже популярний. Була й друга опозиційна установа: Всеукраїнський Союз Земств; головою Київської Губерніальної Земської Управи був С. Петлюра.²⁴⁷

Національний Союз повів рішучу боротьбу проти гетьманського уряду. В. Винниченко у своїй книзі «Відродження нації» згадував, як тяжко було вести підготову до повстання серед українського населення: «... головною нашою силою, на яку я принаймні рахував, був полк Січових Стрільців — галичан, що стояв у Білій Церкві. Він мав півтори тисячі багнетів». В. Винниченко та інші члени Союзу виступали в пресі з гострими статтями проти уряду.²⁴⁸

3 літа 1918 р., з доручення Гетьмана, Д. Дорошенко, який був серед міністрів найближчий до опозиції, повів переговори з проводом Національного Союзу про вступ представників Союзу до уряду. У жовтні відбулося побачення Гетьмана з В. Винниченком, А. Ніковським та Ф. Швецем, що скінчилось певною договореністю. Характеристичні в зв'язку з цим слова Винниченка: «Для конспірації (я) дуже активно брав участь в переговорах з німцями і Гетьманом у справі зформування національно-демократичного кабінету».²⁴⁹ Лизосебто хотів якомога більше затягти справу і вів торгівлю з Ф. Лизосебтом про число міністерських портфелів, щоб приспати пильність уряду. 25 жовтня оформлено новий кабінет. До нього вступили — 5 представників Національного Союзу (4 члени ес-ефів — А. В'язлов, О. Лотоцький, П. Стебницький й М. Славинський та безпартійний В. Леонтович). Нові міністри по суті оформили те, що було підготовлене попередниками, так — сформульовано земельний закон, проголошено автокефалію Церкви, відкрито Академію Наук тощо. Наступним кроком мав бути закон про Український Союз, скликання якого намічено на січень 1919 року.²⁵⁰ Але, коли все було по-

²⁴⁷ О. ШУЛЬГІН. «Ек», I, стор. 816.

²⁴⁸ В. ВИННИЧЕНКО. Відродження нації, III, стор. 80. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 386-388.

²⁴⁹ В. ВИННИЧЕНКО. Відродження нації, літературні й життєві стор. 587.

²⁵⁰ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 387, 392, 401, 404.

тики, які думають, що повстання загубило українську державність».²³³

Стан України був безвихідний: без регулярної армії, під загрозою війни з більшовиками, охоплена повстаннями в різних місцях, під терором ультиматуму Антанти, до того ж з кабінетом міністрів, який складався переважно з германофілів. Гетьман наважився на рішучий крок: 14-го листопада кабінет розпущено і в той же день Гетьман оголосив грамоту про федерацію з майбутньою, не-більшевицькою, Росією. Одночасно він доручив С. Гербелеві скласти новий кабінет, в якому не повинно було бути міністрів, заангажованих в дружніх відносинах з німецьким урядом. Цей кабінет мав бути тимчасовим, до з'ясування відносин з Антантою.²³⁴

ЗАХІДНЯ УКРАЇНА В 1918 РОЦІ

а) Г а л и ч и н а. Проголошення Української Народньої Республіки 22 січня 1918 року знайшло гучний відгомін у Західній Україні, хоч тоді не можна було думати про конкретне об'єднання всіх українських земель. Ще більше враження справив Берестейський договір з його таємним додатком, який, внаслідок необережності О. Севрюка, став відомий полякам. Австрія не виконала умов Берестейського договору і не створила автономного краю.

Коли у вересні 1918 року скапітулювала Болгарія й коли було ясно, що Австро-Угорщина захитується, в Галичині почали вживати заходів, щоб перебрати владу на випадок розвалу Австро-Угорщини. З цією метою наприкінці вересня створено у Львові Військовий Комітет, який почав гуртувати військових людей по повітах.

З початку жовтня 1918 року почали підготовляти політичне управління Галичиною. Відбувалися конспіративні зібрання діячів різних партій, на яких намічали людей, що мали зайняти адміністративні пости на випадок зміни влади. Взагалі події, що відбувалися у вересні — жовтні того року в Галичині, показують, яка глибока різниця була між Наддніпрянською Україною і Галичиною: революція застала на Наддніпрянщині людей, пригнічених двосотлітнім російським абсолютизмом, а в Галичині люди були вже призвичаєні до парламентаризму.

18 жовтня Українська Парламентарна Репрезентація скликала у Львові загальні збори політичних і громадських діячів Галичини і Буковини; на зборах були присутні митрополит Андрей Шептицький та єпископ Г. Хомишин, посли до австрійського парламенту, члени галицького та буковинського соймів, делегати від політичних

²³³ В. ВИННИЧЕНКО. Відродження нації, III, стор. 99.
²³⁴ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 414-417.

партій Галичини та Буковини. На зборах обрано Українську Національну Раду, яка мала бути політичним репрезентантом українського народу Австрії та Угорщини. Українська Національна Рада проголосила, що Галичина, Лемківщина, північно-західня Буковина та українські землі північно-східньої Угорщини мають стати Українською Державою і заклала національні меншини на цих територіях вислати своїх представників до Української Національної Ради. Вирішено укласти конституцію на демократичних засадах.²³⁵ Кардинальним питанням того часу було об'єднання з Гетьманською Державою, бо вирішення цього питання в той або інший бік вирішувало долю всієї України.

Протягом цілого жовтня йшли переговори між діячами Української Національної Ради, головно секретарем її С. Бараном, з допомогою Січових Стрільців, з Національним Союзом — і Галичина була в курсі підготовки повстання проти Гетьмана.²³⁶

На зборах УНРади 18 жовтня 1918 року С. Баран виголосив доповідь на тему: «Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно?». Дискусія після доповіді тривала 12 годин і наслідком її було рішення не проголошувати державної єдності з Гетьманською Україною. Тодішній посол Української Держави в Відні В. Липинський теж радив залишити питання злуки відкритим. С. Петрушевич заявив, чому вирішено не злучатися з Гетьманською Державою: в «пунктах», оголошених президентом Вілсоном, забезпечувалося народам Австро-Угорщини право самовизначення (п. 10), а всю «Росію» трактувалося як єдиний «насамовизначення» (п. 6). Впливала на це Галичині опинитися теж під «єдиною Росією» (п. 6). Впливала на це рішення і німецька окупація, до якої провід Української Національної Ради ставився негативно.²³⁷

Польське Коло, яке було загальним представництвом Австрії в Галичині, мало перебрати всю владу. Воно спиралося на допомогу намісника Австрії генерала Гуйна і мало полки, в яких були воїки неукраїнці. Поляки утворили 28 жовтня Ліквідаційну комісію, яка мала зліквідувати всі австрійські установи й передати їх польським. Українська Національна Рада добила від австрійського уряду згоди на передачу влади українцям і вночі проти 1 листопада Військовий комітет, під пізнішим проводом полк. Д. Вітовського, зайняв всі урядові будинки та стратегічні пункти Львова і арештував намісника генерала Гуйна. Вранці 1 листопада Львів був в українських

²³⁵ М. СТАХІВ. Західня Україна, т. II, стор. 12-22.
²³⁶ С. БАРАН. Спогади. «Неділля», 1947, 10 квіт. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВІЛЕНКО. Гетьман Павло Скоропадський. «Наша держава», 1954, ч. 8.
²³⁷ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 14-21.

руках. Але після того почалася збройна боротьба з польськими військами.²²⁰ Українських військ було замало, і тому 6 листопада О. Назарук та М. Шухевич, делегати Української Національної Ради прибули до Києва просити у Гетьмана допомоги. Гетьман запропонував їм відпустити Січових Стрільців, які мали «самовільно» перейти Збруч. Але проти цього виступив В. Винниченко, який хотів використати Січових Стрільців для збройного повстання проти Гетьмана, і переконував делегатів, щоб просили у Гетьмана тільки половину стрільців.²²¹

9-10 листопада 1918 року Українська Національна Рада вирішила, що Західна Україна має бути окремою — Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР) на чолі з головою Секретаріату К. Левицьким. Так, замість єдиної Української Держави, з'явилося дві, і на цьому багато втратили обидві частини.

Боротьба з Польщею була не під силу галицьким військам. Бої за Львів тривали до 22 листопада, коли українські війська захищали місто. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя. У переговорах виявилось, що поляки, не погодяться віддати жадного клаття землі, але пропонували дати Галичині широку автономію.²²²

Війна продовжувалася із змінним успіхом, але Львів увесь час залишався в польських руках; в польських руках було й одинадцять українських повітів. В кінці грудня 1918 року Державний Секретаріат ЗУНР переїхав із Тернополя до Станиславова, де зібралася Українська Національна Рада. Створено Відділ Ради з 10-ти членів, який виконував колегіально функції голови держави. Перший Державний Секретаріат з К. Левицьким на чолі подався до димісії і Українська Національна Рада покликала новий Секретаріат з С. Голубовичем на чолі.²²³

Галицькій армії бракувало зброї, а головне — старшин. Змобілізовано було 100.000 вояків, до того ж 100.000 українських вояків ще перебували в полоні в Італії.²²⁴ Але сили Галичини та Польщі були нерівні: населення в Польщі було в 5 разів більше, вона була ліпше забезпечена зброєю. Успіх ЗУНР могла мати тільки тоді, якби дістала допомогу від Наддніпрянської України та держав Антанті, але цієї допомоги не було.

б) **Буковина.** Буковина, як сказано вище, вислала теж своїх представників на зібрання Української Національної Ради 18 жовт-

²²⁰ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 25-48.

²²¹ О. НАЗАРУК. Рік на Великій Україні. Відень, 1921. стор. 6-7. — Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 412-413.

²²² С. ВИТВИЦЬКИЙ, С. БАРАН. ЗУНР (ЗУНР) 1918-1923. «ЕУ», I, стор. 529. — М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 72-78.

²²³ С. ВИТВИЦЬКИЙ, С. БАРАН. Там же, стор. 527-529.

²²⁴ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 78-82.

ня 1918 року, а 25 жовтня заснувала свою делегатуру УНРади. — Український Крайовий Комітет в Чернівцях. Буковинці виявили велике соборницьке розуміння подій: не мавши власної армії, вони відрядили відділ УСС, які прийшли з Наддніпрянщини до Львова, коли там почалася боротьба з поляками. Буковина прагнула об'єднання з Українською Державою у Києві. «Ідея соборності України та її примату Києва стала діючою політичною силою на цій маленькій українській землі», — пише А. Жуковський.

Проте, заснувати власну державу буковинці не змогли й підпали під владу Румунії: Буковина була надто слаба для боротьби з румунами. 11-го листопада 1918 року румуни заволоділи вже Чернівцями. Сен-Жерменська конференція в Парижі 1918 року признала всю Буковину Румунії.²²⁵

в) **Закарпатська Україна.** Першою виступила на оборону Закарпатської України еміграція в ЗСА. На з'їзді в Гомстеді у липні 1918 року закарпатські українці висловилися за приєднання Закарпаття до Галичини, але на з'їзді в Скрентоні у листопаді 1918 року більшість учасників з'їзду висловилися за приєднання Закарпаття до Чехо-Словацької Республіки.²²⁶

ПОВСТАННЯ ПРОТИ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ

Боротьба з гетьманським урядом набирала дедалі загрозливіших форм. У різних кутах України організовано повстанські загони. Місцями повстанці мали значний успіх. На чолі одного з найбільших загонів став командувач Київської військової округи за Центральної Ради капітан Шинкар. Він діяв на Звенигородщині. Були значні загони на Чернігівщині, на Поділлі.²²⁷

Найбільшим було повстання анархіста Н. Махна, учителя з Гуляй-Поля, на Катеринославщині. Влітку 1918 року він створив великий загін з повстанців-селян та різних злочинних елементів, яких закликав повалити гетьмана Скоропадського і не допускати жодної іншої влади; разом з тим він оголошував боротьбу проти австрійців, німців і поміщиків.²²⁸

Селянські повстання спричиняли безладдя, послаблювали місцеву адміністрацію, викликали загальне недовір'я до гетьманського

²²⁵ А. ЖУКОВСЬКИЙ. Боротьба за державу 1914-1945 рр. «Буковина», стор. 492-500.

²²⁶ С. ВИТВИЦЬКИЙ, С. БАРАН. ЗУНР в 1918-1923 рр. Буковина, Закарпаття. «ЕУ», I, стор. 534.

²²⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 288.

²²⁸ І. МАЗЕПА. Україна в огні й бурі революції. Чорноморський збірник, кн. VI, Одеса, 1945, к. 22, стор. 7.

уряду, в якому широкі маси бачили тільки російського генерала, поміщика.

«На Катеринославщині гетьманський режим почав розкладатися й падати ще до оголошення повстання Директорією. Вже на початку листопада катеринославські більшовики почали робити повстання для захоплення влади в свої руки... Побачивши це, гетьманський VIII корпус, що складався переважно з офіцерських кадрів, став ухилятися від активних виступів. Катеринославські українці вирішили взятися негайно за організацію свого власного війська».²⁷⁷

У Полтаві до гетьманської влади ставилися вороже, — констатував В. Андрієвський, колишній комісар освіти Полтавщини.²⁷⁸

В таких умовах Український Національний Союз почав загальне повстання.

Для керівництва повстанським рухом обрано Директорію з 5-ох осіб В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Андрієвського та А. Макаренка. Осередок Директорії був у Білій Церкві. Вночі проти 13 листопада до Білої Церкви прибув С. Петлюра, 14 листопада — Ф. Швець, О. Андрієвський та В. Винниченко. Дирекція звернулася до населення з відозвою, в якій повідомляла про перебрання влади й оголошувала, що гетьманська влада має бути «доценту» знищена, а Гетьман є «поза законом».²⁷⁹ Основу повстанцям дали Січові Стрільці. 16-го листопада Директорія домовилася з німецькою Військовою Радою в Білій Церкві про нейтралітет, і 17 листопада почала повстання, зайняла Білу Церкву та Фастів. Повстанці рушили на Київ.

Гетьманські війська були дуже невеликі й розкидані по всій Україні. Єдиною реальною силою була Сердючка дивізія, що стояла в Києві. Крім неї були добровільні дружини, переважно під командування російських старшин. 18-го листопада призначено на пост командувача всіх збройних сил російського генерала, графа Келлера. Була оголошена мобілізація російських старшин, яка дала дуже мало. Призначення Келлера було дуже невдалим: він виявив себе ворогом України і навіть хотів стати диктатором, усунувши Гетьмана. Легенду про близькість Келлера до Гетьмана спростовує лист — писав Келлер, — повидимому предполагає ввести всех в заблуждение... предвкусная предести своего коронования на престол украинского королевства». 27-го листопада замість Келлера призначено генерала князя Долгорукого. Була зформована добровільна дружина

²⁷⁷ І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 80. — П. ФЕДЕНКО. Ісаак Мазепа, борец за волю України. Лондон, 1954, стор. 48.
²⁷⁸ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 167.
²⁷⁹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 418.

«Родина», переважно із студентів та учнів старших класів гімназій, яка стала головною обороною Києва.²⁸⁰

Гетьманський уряд не мав жадної підтримки із зовні. Антанта не визнавала Української Держави й допускала тільки організацію федерації народів, що входили до складу Російської імперії; серед них мала бути й Україна. Становище гетьманського уряду було безпорадне. Україна опинилася в кліщі між Антантою, більшовиками та не-антикомуністичною армією Денікіна, яку підтримувала Антанта. Виходом з цього положення могла бути зміна орієнтації. 14-го листопада 1918 року кабінет Лизогуба, в якому було багато германofilів, був розпущений.

Того ж дня, 14 листопада, Гетьман підписав грамоту про федерацію України з майбутньою, не-більшевицькою, Росією. Цей крок у своїх спогадах Гетьман пояснював, як єдиний, який на той час міг врятувати Україну. Д. Дорошенко у своїй «Історії України» пояснював цей акт так: «в тім державнім союзі України з Росією... Україні силою фактів припадало грати першу роль, бо вона вже існувала як держава, а Росію ще треба було відбудувати.»

У той же день доручено С. Гербелеві скласти новий кабінет міністрів; кабінет мав бути тимчасовим, поки не налагодяться відносини з Антантою.²⁸¹

Таким чином 14 листопада сталися одночасно дві важливі події: в Києві підписано грамоту про федерацію України з майбутньою Росією, а в Білій Церкві Директорія почала повстання проти гетьманського уряду — і тому ставити ці два факти у залежність не можна.

Новий кабінет повідомив про свої завдання: на першому місці стояла «праця коло відбудови єдиної Росії на федеративних началах із задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державності і національної самобутності». Далі він обіцяв негайно скликати Державний Сойм та розпочати реалізацію земельного закону.²⁸²

Усе разом — і грамота про федерацію і новий склад кабінету, в якому більшість міністрів були не-українці; і маса росіян, які тікали до Києва від більшовиків; і російські військові частини, що їх формували на захист уряду проти повстанців — усе це створило в широких колах населення ворожий до уряду настрій. Лави повстанців зростали. В. Винниченко, який за Центральної Ради стояв на ґрунті «єдиного фронту» з російськими соціалістами, тепер

²⁸⁰ Кн. Е. ТРУБЕЦКОЙ. «Архивъ Русской Революции», т. XVIII, Берлин, 1926, стор. 147. — А. ДЕНИКИН. «Смуть в Русской империи», т. IV, стор. 193-199. (Цитую обидва видання за Д. ДОРОШЕНКОМ. — Там же, т. II, стор. 418-420).
²⁸¹ О. ВОЙНАРЕНКО. До нової Полтави. Київ, 1955, стор. 67.
²⁸² Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 414-15, 417.
²⁸³ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 415.

став на захист українських національних інтересів і здобув собі широкую популярність в народі.²²⁵

Ідея федерації не придбала гетьманському урядові прихильників навіть серед русофільських елементів, які жадали не федерації, а поновлення «єдиної неподільної» Росії, до якої Україна мала ввійти, як її частина. Відштовхнула федерація й Галичину: посол ЗУНР, Г. Микетей, який приїхав до Києва, щоб нав'язати дипломатичні відносини з гетьманським урядом, не визнав за можливе вести з ним переговори після оголошення федерації з Росією.²²⁶

Увесь час велися переговори з Антантою про реальну допомогу. У Яссах, де зібралися представники Антанти, ставили тверді умови послам гетьманського уряду — федерацію з Росією; в Одесі консул Франції Енно ввесь час запевняв, що наближаються війська Антанти. Але їх не було.

ПАДІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Повстанські сили гуртувалися поволі і гетьманський уряд знав про це, але не вживав заходів. У липні 1918 року був заарештований В. Винниченко, головний провідник повстання, та С. Петлюра, голова Всеукраїнського Союзу Земств. В. Винниченка звільнено негайно. Не зважаючи на те, що міністри — Д. Дорошенко та М. Василенко — звернулися до Гетьмана з проханням звільнити С. Петлюру, його випустили з тюрми тільки 12 листопада новий міністер А. В'язлов на «слово честі», що не братиме участі в повстанні. Це слово не перешкодило С. Петлюрі виїхати до Білої Церкви, де був головний штаб повстання, і очолити його.²²⁷

Регулярного війська у повстанців було мало, але зростало число нерегулярного війська: добровільців із селян, міського населення та інтелігенції.

Німецькі війська тримали нейтралітет і шукали можливості повернутися додому.

Повстанська армія 18 листопада розбила гетьманські війська під Мотовилівкою, на віддалі 30 кілометрів від Києва. 20-го листопада на сторону Директорії перейшов Кінний Лубенський полк під командою полковника Ю. Отмарштайна, далі — Запорізька дивізія полковника П. Болбочана. 1-го грудня у Фастові укладено договір між Директорією і делегацією Державного Секретаріату ЗУНР в особах Д. Лещицького та Л. Цегельського. Вони повідомили про рішення

²²⁵ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 167.

²²⁶ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 91-94.

²²⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 270, 417.

ЗУНР «перестати існувати як окрема держава й злитися в одну велику державу з Українською Народною Республікою».²²⁸

Тим часом нові й нові військові частини переходили на сторону Директорії. Під Києвом ішла боротьба. Боронила його головним чином дружина добровільців «Родина». Нарешті перейшла на сторону Директорії і Сердюцька дивізія.²²⁹

14-го грудня 1918 р. Гетьман зрікся влади. Він передав владу та державний скарб урядові, а сам, з допомогою німців, виїхав за кордон.²³⁰

Передання Гетьманом влади урядові, а не окремій особі, було цілком закономірне: 1-го серпня 1918 року Рада Міністрів ухвалила закон «про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби й перебування поза межами Держави... Гетьмана». Цей закон установлював Колегію Верховних Правителів, яка мала перебрати на себе найвищу владу.²³¹

ПІДСУМКИ

Доба гетьманату, яка тривала 7½ місяців, була заповнена з самого початку боротьбою уряду на різних фронтах. Вище вже згадано, як тривала ця боротьба — зовнішня з більшовиками,²³² внутрішня — з російськими організаціями, а головне — з українською опозицією. До великих мінусів треба віднести брак власної армії й повну залежність від окупантів. До цього треба додати тяжку спадщину попередньої доби: обов'язки, що їх взяла на себе Україна з Берестейським миром — постачання Німеччині та Австро-Угорщині великої кількості збіжжя, м'яса, цукру. Тяжку спадщину дістав гетьманський уряд від попередньої доби в галузі соціальних відносин: селянство чекало на безплатну передачу поміщицької землі та ліквідацію поміщицьких господарств. Центральна Рада не спромоглася розв'язати цього питання, і воно дісталось в спадщину гетьманському урядові. Дісталася йому в зв'язку з тим і інша спадщина — «каральні загони», які з'явилися з німецькою окупацією, але вся відповідальність за них спала на гетьманат.²³³

Але, крім від'ємних явищ, гетьманська доба дала багато позитивного. У стислому викладі дано вже перелік того, що зроблено за ці

²²⁸ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 94-99.

²²⁹ Архип К-та. Із спогадів. «Український Літопис», Австрбурґ, 1948, ч. 1-2.

²³⁰ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 423-424.

²³¹ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 76. — Н. ПОЛОНОСЬКА-ВАСИЛЕНКО: рецензія на А. Москаленко: «В обороні правди і діла гетьмана Павла Скоропадського». «За Єдність Нації», Лондон, 1935, ч. V, стор. 17-18.

²³² В. ВИННИЧЕНКО. Родження нації... III, стор. 90, 158, 159. «Вольная

Советская Энциклопедия», Москва, 1948, стор. 831-832.

²³³ Д. ДОРОШЕНКО. Там же, II, стор. 1-17, 92-94.

Заборонено вживати російської мови. Наказано замінити російські вивіски на крамницях та картки на дверях — українськими і т. п. Захисників гетьманату, яких взято в полон, ув'язнили — частину в Дарниці (останнє місце боїв за Київ), а більшу частину в Києві, в будинку Центральної Ради.²⁹⁷

Політична структура України була така: представники політичних (соціалістичних) партій, на початку грудня 1918 року, ухвалили, що найвища влада належить Директорії з п'ятьох осіб (В. Винниченко голова, С. Петлюра, О. Андрієвський, Ф. Швець та А. Макаренко), а законодавча влада належить Трудовому Конгресові, «обраному трудовим населенням, без участі поміщиків та капіталістів». Така структура, природно, давала привід ворогам України обвинувачувати Директорію в «більшевизмі».²⁹⁸

В уряді викликало дискусію поняття «народ». Прем'єр В. Чехівський настоював, що право на участь в Конгресі мають тільки представники «трудоючих мас». Але кого визнавати за «трудоючих»? Позбавлено ж прав не тільки «капіталістів» та «поміщиків», але й всю інтелігенцію: професорів, адвокатів, лікарів, педагогів середніх шкіл і т. д. Дистали виборче право представники інтелігенції, які мали «безпосередні» стосунки з народом (лікарські помічники фельдшери, вчителі народних шкіл, службовці канцелярій і т. п.). Так розуміли автори інструкції «трудоючий принцип».²⁹⁹ Виконавча влада належала Раді Народних Міністрів, а влада на місцях Трудовим радам селян, робітників та «трудоючої інтелігенції».

У провіді не було певної думки — ні політичної, ні соціальної. Провід хотів задовольнити всі вимоги «трудоючих мас». Більшість його стояла за радянську платформу, за союз з більшовиками проти Антанти. Це були: В. Винниченко, В. Чеховський, М. Шаповал, разом з колишнім президентом М. Грушевським. Друга частина, яку підтримував С. Петлюра, була за спільну дію уряду з Антантою проти більшовиків.

Двох членів Директорії належали до Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП), і тому з'їзд партії, що його скликано на 10 січня 1919 року, міг мати велике значення. Але на з'їзді не виявилось єдності поглядів, навпаки — позначилось дві орієнтації: «київни» здебільшого стояли за советську орієнтацію (М. Ткаченко, М. Драгомирецький, Ю. Мазуренко, М. Авдієнко та інші), а «катеринославці» виступали проти советів (І. Мазепа, П. Феденко та інші). Гору взяли противники советів, і тоді прихильники

²⁹⁷ О. ВОЙНАРЕНКО. До нової Полтави. Нью-Йорк, 1935, стор. 209-215.

²⁹⁸ П. ФЕДОРЕНКО. Доба Директорії «У»», І, стор. 518.

²⁹⁹ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. З минулого, III, стор. 5. — П. ФЕДЕНКО. Ісаак Мазепа, борець за волю України, стор. 65.

советів. 10 делегатів, відсепарувалися і zorganizували окрему фракцію «незалежних соціал-демократів».³⁰⁰

Боротьба з більшовицькими військами була дуже тяжка; вони використовували китайців, які з фанатичною твердістю йшли в бій. У Києві запанувала безнадійність. Почалася масова втеча інтелігенції за кордон. Уряд ішов назустріч їй й формував різні дипломатичні місії для виїзду на захід. Десятки людей їхали до Швейцарії, Риму, Відня, Парижу з великими державними коштами, щоб «підтримати престиж УНР».³⁰¹

На нараді уряду 16 січня 1919 року виявились настрої: представники Січових Стрільців, О. Назарук та Ю. Чайківський, запропонували замість Директорії військову диктатуру — С. Петлюру, С. Коновальця та А. Мельника. Інші — О. Янко та М. Шаповал — настоювали на встановленні советської влади. Тільки Петлюра говорив проти більшовизму. Безпорадність проводу впливала на загальний настрій.³⁰² Україна, затиснута між двома потужними силами — Антантою з півдня й більшовизмом з півночі — не мала сил для боротьби. Військо розбігалось, ширилось безладдя.

В таких умовах пройшла майже непоміченою подія, яка мала велике ідейне значення: свято Соборності України. 22-го січня 1919 року на Софійській площі проголошено злуку УНР з ЗУНР. Представниками від ЗУНР були: Л. Бачинський, Л. Цегельський та С. Витвицький.³⁰³ Але під тиском невідрадних подій свято пройшло сухо, тихо.

23-го січня 1919 р. почалася сесія Трудового Конгресу. З 528-ох делегатів прибуло 400 та 65 делегатів з Західної України: Л. Бачинський, Л. Цегельський, Д. Вітовський, С. Вітик, Т. Старух та інші. Партія есерів, що дала найбільше делегатів, поділилася на три течії: ліву — «боротьбисти», які стояли за советську владу; праву, яка стояла за демократичний соціалізм; і центр (під проводом М. Грушевського, М. Любинського та М. Шаповала), що зайняв середню позицію між правою та лівою і настоював на передачі влади «трудоючим радам селянських і робітничих депутатів». Ця група мала тільки 13 депутатів, не зважаючи на присутність М. Грушевського. Популярність його занепадала, і на голову Конгресу обрали не його, а С. Вітика.³⁰⁴

Ситуація, в якій опинився Трудовий Конгрес, була тяжка. Більшовики підходили до Києва. Єдине питання, якому Конгрес присвячував підходи до Києва. Єдине питання, якому Конгрес присвя-

³⁰⁰ І. МАЗЕПА. Україна в огні й бурі революції, І, стор. 80-85. — П. ФЕДЕНКО. Там же, стор. 54.

³⁰¹ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 119-128, 134-137, 146-150. — С. ОНАЦЬКИЙ. По похилій площі. Мюнхен, 1984, стор. 5-6, 8 і далі...

³⁰² П. ФЕДЕНКО. Там же, стор. 58.

³⁰³ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 105-112.

³⁰⁴ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Вибрані праці, стор. 157.

тив увагу, був вибір орієнтації: чи на большевиків, чи на Антанту. Після промов представників уряду, ухвалено скликати парламент Великої Соборної України, а тимчасово, до скликання парламенту, законодавчу владу та оборону України доручити Директорії УНР, до якої вступав представник ЗУНР — Є. Петрушевич. 29-го січня 1919 р. Конгрес розійшовся.³⁰⁵

Боротьбу проти большевицьких військ ускладнювало те, що основу їх становили українські частини, зформовані за Гетьмана для оборони Чернігівщини від большевиків — Богунська й Таращанська дивізії. Советські війська йшли на Україну без проголошення війни.

Наприкінці листопада 1918 року в Москві утворено «советський уряд України» і советські війська йшли на «допомогу» цьому урядові. Участь українців в тих військах делегувала советську пропаганду й ускладнювала становище УНР. 1-го січня 1919 року большевики без бою зайняли Харків. Запорізький корпус з отаманом П. Болбочаном подався до Полтави, яку довгий час обороняв від большевиків.

Політика Директорії не була спроможна об'єднати українські сили: двох опозицій і з правого боку, і з лівого. Почалося «большевищення» окремих груп. Перейшла на бік большевиків одна з найбільших повстанських груп, під командою отамана М. Григорієва, яка перед тим довгий час боролася з ними на Південній Україні. У ній було людей не менше, ніж у Директорії. Перейшов на бік большевиків анархіст Н. Махно зі своїм великим загonom, з гарматами. Він діяв в районі від Гуляй-Поля, Кременчука до Катеринослава. Ще більше значення мав перехід на бік большевиків Дніпровської дивізії, що стояла біля Києва, під командою отамана Д. Терпила (Зеленого). Вона прийняла большевицьку програму й розташувалася на південь від Києва, в районі Трипілля.³⁰⁶ Україна вкрилася повстанськими загонами під командою отаманів, які не визнавали влади Директорії. Засяг їхніх дій, звичайно, не був широкий: кожний діяв у своєму районі. На Чернігівщині діяв Ангел, на Літинщині (Поділлі) — Я. Шепель і т. д. Вони міяли орієнтацію: то ставали на бік Директорії, то переходили до большевиків і вносили анархію.³⁰⁷

Директорія була безсила боротися з советськими військами, із плінними настроями повстанських отаманів, з антиукраїнською агітацією. Вона мала мізерну регулярну армію, меншу, ніж мав гетьманський уряд. Головними частинами її були: Запорізька дивізія з отаманом Болбочаном на чолі (якому не довіряв Петлюра) і Стрілецька дивізія а згодом корпус Січових Стрільців, на чолі з полковником

³⁰⁵ І. МАЗЕПА. Україна в огні й бурі революції, т. I, стор. 87-93.

³⁰⁶ І. МАЗЕПА. Україна в огні... I, стор. 75-78. — П. ФЕДЕНКО. «ЕУ», I, стор. 518-519.

³⁰⁷ П. ФЕДЕНКО. «ЕУ», I, стор. 519. — О. ВОЙНАРЕНКО. Там же, стор. 70-74, 121.

Є. Коновальцем. Це військове з'єднання було найбільш дисципліноване й національно свідоме. Крім того було кілька полків, які залишилися від попередньої доби. Загальною вадою всіх військ УНР був брак кваліфікованих, досвідчених старшин. Це були або колишні старшини російської чи австрійської армій, мало свідомі з національного погляду, або національно свідомі підстаршини, фельдфебелі, а іноді просто «добровільці», піднесені до старшинської ранги. Вони часто не мали ні спеціальної, ні навіть загальної середньої освіти. Багато закидів висловлювали проти того, що пост Головного Отамана займав Симон Петлюра, цивільна людина.

Усі ці обставини давали підстави для бажання багатьох членів уряду встановити контакт з командуванням військ Антанти, переважно французьким. Війська Антанти окупували Південну Україну і з їх командуванням вели переговори міністер закордонних справ К. Мацієвич та генерал О. Греков, які постійно перебували в Одесі. Але домовитися було тяжко: основною вимогою Антанти залишалося відновлення єдиної Росії, і для України не було місця в тому плані.

Відмовляючись допомагати Директорії в її боротьбі з большевиками, Антанта щедро підтримувала російську «Добровольчу армію», на чолі якої стояв генерал А. Денікін: від Антанти діставала вона озброєння, одяг, утримання.

ПЕРЕЇЗДИ ДИРЕКТОРІЇ

2-го лютого 1919 року Директорія з Києва переїхала до Вінниці, і Київ негайно зайняли большевики.

Директорія покидала Київ в часи глибокої анархії та зневіри. Шукуючи допомоги, вона знову звернулася до командування військовими силами Антанти, і воно поставило такі умови для переговорів: димісія В. Винниченка, Б. Чеховського та С. Петлюри; контролю Антанти над фінансами України; звільнення з в'язниць гетьманських міністрів та владик — Антонія й Євлогія. Питання про незалежність України не ставилося.³⁰⁸ Унаслідок цих умов Винниченко вийшов із складу Директорії; він виїхав закордон. Петлюра узяв на себе обов'язки голови Директорії і виступив з партії соціал-демократів.

На вимогу Антанти створено новий кабінет міністрів, несоціалістичний. Головою його став С. Остапенко, прихильник союзу з Антантою. До кабінету запрошено прервних та поміркованих діячів: Огієнка (майбутній митрополит Київський) С. Архипенка, О. Шапо-вала, від галицьких діячів — О. Гаварука та інших. Але проти уряду

³⁰⁸ І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 97-100.

почали бойкот соціалісти. Большевики теж повели агітацію проти Директорії, як «буржуазного уряду».

У лютому-березні 1919 року большевики, зміцнивши наступ, посунули у двох напрямках: на Мозир-Коростень, щоб відрізати війська Директорії від галицьких військ, і в напрямі з Кременчука на Бірзулу, щоб відрізати їх від військ Антанти. Під натиском більшовицьких сил, Директорія 6-го березня переїхала з Вінниці до Проскурова.³⁰⁹

Сили большевиків збільшували перехід на їхній бік повстанців: Григорієва і деяких інших.

Сили Директорії танули, в них зростало дезертирство, занепадала дисципліна. З огляду на це введено нову посаду: головного отамана, якому підлягала вся армія УНР. Пост цей дано генералові Грекову, який перебував увесь час в Одесі, разом з міністром закордонних справ Мацієвичем. Фактично керівництво армією залишилося в руках Петлюри, що викликало тертя між командувачами окремих частин і збільшувало хаос. Командування силами Антанти, не надаючи реальної допомоги, виступало щораз з новими вимогами: виключення з Директорії Петлюри та Андрієвського, передачі Антанті контролю всієї внутрішньої діяльності Директорії, об'єднання армії Директорії з армією Денікіна.

19-го березня 1919 року большевики захопили Жмеринку й відрізали увесь Південно-Західний фронт, внаслідок чого армія була поділена на три частини — Північну, Південну та Проскурівську.³¹⁰

У Проскурові відбулося останнє засідання Директорії в її повному складі. До неї ввійшов Є. Петрушевич, як представник ЗУНР. Після того Директорія поділилася: Петрушевич з Андрієвським переїхали до Станиславова, де почали урядувати майже незалежно; Петлюра, Швець та Макаренко переїхали до Рівного.

Під натиском повстанців отамана Григорієва війська Антанти почали евакуацію Південної України: війська Антанти мали 35.000 воїнів, російські добровільці — 5.000, а Григорієв 15.000.³¹¹

Уряд Остапенка, як антантофільський, утратив сенс існування.

На початку квітня 1919 року в Рівному переведено реорганізацію Директорії: вона складалася тепер з Петлюри, Макаренка, одного представника від ЗУНР та двох від соціалістичних партій: УПСР та УСДРП. Впорядковано функції Директорії та взаємини її з урядом: Директорія мала тільки затверджувати закони, що їх укладали міністерства, і давати розпорядження лише міністерствам. На її утримання Рада Міністрів визначила певну суму.

³⁰⁹ І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 108-114, 119-122.

³¹⁰ П. ФЕДЕНКО. «БУ», I, стор. 519-520. — І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 139.

³¹¹ Архивъ Русской Революции, т. XVI, стор. 250. (Подано за І. МАЗЕПОЮ там же, I, стор. 177-178).

Створено новий соціалістичний уряд; головою кабінету став Б. Мартос (УСДРП), міністрами: І. Мазепа, А. Лівийський, М. Ковалевський, Г. Сиротенко. Новий уряд звернувся до народу з декларацією, в якій закликав до боротьби з московськими большевиками. В боротьбі з ними він вирішив спиратися не на чужу силу, а на повстанців. Але — як соціалісти бойкотувати уряд Остапенка, так праві кола стали в опозицію до соціалістичного уряду Мартоса, обвинувачуючи його в большевизмі.³¹² До опозиції належали члени Директорії — Петрушевич та Андрієвський. Опозиція прагнула замінити наказного отамана Осецького отаманом Оскілко, і вночі проти 29 квітня 1919 року зроблено спробу перевороту з намаганням вибрати на президента Петрушевича. Переворот не вдався, і Оскілко з одностудіями втекли до Польщі.

Повстання Оскілка внесло в армію ще більшу дезорганізацію. Оскілко встиг стягнути значні сили до Рівного і тим відкрив фронт большевикам. 5-го травня уряд покинув Рівне й евакуювався до Радзівілова, щоб там переформувати військо і підготувитися до наступу на большевиків.³¹³

У Галичині громадська опінія була ворожа і до соціалістів, і до Петлюри особисто. Президент Української Національної Ради Є. Петрушевич казав членам наддніпрянського уряду, що Антанта не вірить Петлюрі, вважає його за «большевика», і тому не дасть допомоги, поки він стоїть на чолі армії. «Українська справа загине від командування Петлюри, армія не вірить йому, бо він не є військова людина».³¹⁴ Такого ж погляду трималися й праві кола наддніпрянців, які скаржилися галичанам на неможливість воювати під проводом Петлюри. Однак, не встигли навіть реорганізувати армію — як почався наступ польської армії. 16-го травня поляки здобули Луцьк, де були великі склади військового майна, і взяли багато полонених; далі була зліквідована майже вся Холмська група. Ця катастрофа викликала евакуацію Директорії з Радзівілова далі — до Красного та Тернополя. Поляки продовжували наступ. «Мільярдове майно, яке з великими труднощами вдалося звести на нашу базу — Броди-Тернопіль-Волочище — було захоплене польським військом», — писав учасник подій, генерал Капустянський.³¹⁵

У травні-червні 1919 р. в армії переведено ґрунтовні реформи, завдяки яким вона стала дійсно регулярною українською армією — з тієї напівпартизанської, якою була на початку війни.³¹⁶

³¹² І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 158, 165-168.

³¹³ І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 180-188.

³¹⁴ І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 194.

³¹⁵ М. КАПУСТЯНСЬКИЙ. Погляд на українську армію на Київ-Одесу в 1919 р.

Ч. I, стор. 37.

³¹⁶ І. МАЗЕПА. Там же, стор. 196-200.

В перших днях червня українські війська повели наступ на большевиків; 6-го червня зайняли лінію Старокостянтинів — Проскурів — Кам'янець. Успіхи на фронті піднесли бойовий дух повстанців. Тільки незалежні соціал-демократи відмовилися від контакту з урядом Директорії.

У той час соціалісти самостійники, хлібороби-демократи та соціалісти-федералісти, з участю представника від галицького уряду підготовляли переворот. Вони хотіли усунути соціалістичний уряд і Петлюру й проголосити Петрушевича диктатором Галичини, а генерала Грекова — генеральним отаманом. Це було пов'язане з вимогою старшин та козаків Запорізького корпусу повернути на командира корпусу полковника Болбачана, який незадовго перед цим був усунутий. Болбачан, видатний воєначальник, дуже популярний в армії, був противником соціалістів. Його заарештовано й розстріляно за вироком суду.³¹⁷

Наприкінці червня і на початку липня большевики відтиснули армію УНР, зайняли Проскурів і підійшли до самого Кам'янця-Подільського. У той же час з заходу йшли поляки, захоплюючи територію Галичини й частину Волині. Осередком політичного та військового життя став Кам'янець-Подільський, і там зосередилася опозиція проти соціалістичного уряду. Соціалісти-самостійники відбували наради в Кам'янець-Подільському університеті. До опозиції належали видатні діячі: професори — В. Біднов, І. Огієнко, М. Куриленко — комісар Поділля, В. Приходько — голова Подільського губерніяльного земства та ін. Вони подали меморандум, в якому заявляли, що уряд мусить скасувати трудові ради, передати селянам землю за викуп, утворити діловий кабінет з безпартійних і т. д. Але боротьба велася в легальних формах — не заколотів, а дискусій.³¹⁸

УКРАЇНА ПІД РОСІЙСЬКО-СОВЕТСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

У 1918 році, коли Національний Союз закликав большевиків на допомогу для повалення гетьманату, маси селянства чекали від них землі безплатно і в необмеженому розмірі. Під впливом советської пропаганди вірили, що прийде «влада робітників та селян».

14-го лютого 1919 року Х. Раковський переніс з Харкова до Києва советський уряд «Незалежної Української Советської Соціалістичної Республіки». Але відразу виявилось, що, крім назви, новий уряд не має нічого українського. Державна мова була російська, адміністра-

³¹⁷ В. АНДРІЄВСЬКИЙ. З минулого, т. II, ч. II, стор. 224-229. — І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 205-208. — О. ВОЙНАРЕНКО. Там же, стор. 74-75.
³¹⁸ І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 6-7.

ція — російська. На селах почалася реквізиція запасів збіжжя, худоби. Все це вивозили до Росії.

Большевицький комісар (в майбутньому «наркоминдел» — міністер закордонних справ — а ще пізніше заступник президента Української Академії Наук) О. Шліхтер писав, що з України вдалося забрати 8,5 мільйона пудів хліба замість 50 мільйонів, і що «кожний пуд заготовленого хліба забарвлений краплями крови».³¹⁹

Крім грабіжницької політики не припинявся національний терор. Для боротьби з «контрреволюцією» в Україні засновано з початку 1919 року «Всеукраїнську Надзвичайну Комісію (ВУЧК), під керівництвом Лациса. У ЧК було багато латишів та китайців. Крім центральної ЧК, були губерніяльні, повітові, залізничні і т. д. При військах створено «окремі відділи». Так уся Україна опинилась під терором політичної поліції, яка робила труси, арештовувала, розстрілювала без суду та слідства. Розстрілювали на доноси, за підозрою у «контрреволюції», за приналежністю до «буржуїв», офіцерів, інтелігенції. У Полтаві, наприклад, чекіст Шуров пишався тим, що «кінчає четверту тисячу хохлів».³²⁰

Вся Україна була охоплена протибольшевицькими повстаннями. Починаючи з Лівобережжя та Чернігівщини, вони захопили Київщину, Поділля, Катеринославщину, Херсонщину. В кінці квітня 1919 року в одній лише Київщині проти повстанців виставлено 14.000 багнетів, в Чернігівській губернії — 2.500, у Подільській — понад 3.000, Волинській — до 600, разом 21.000 — при 20 гарматах, 140 кулеметах та 3-ох панцерних потягах.³²¹ За офіційними даними советського уряду, в червні-липні 1919 року було 328 повстань. Під час т. зв. «червоного терору» розстріляно видатних українських вчених — В. Науменка, П. Армашевського та інших.³²²

Крім селянських, засновуються повстанські партійні організації. Таким був партійний осередок соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Головний штаб його очолював Ю. Мазуренко. Він виставив ультиматум Раковському: протягом 24 годин передати владу повстанським комітетам.³²³ Звичайно, жадних наслідків цей ультиматум не мав.

Утворився Всеукраїнський Революційний Комітет, що стояв на радянській платформі, але вів боротьбу проти російських большевиків. Він закликав народ на боротьбу з московськими окупантами за Незалежну Українську Радянську Республіку. На чолі Комітету

«Літопис революції», 1928, кн. 2. (Подаю за І. МА-
³¹⁹ О. ШЛІХТЕР. Спомини. Там же, II, стор. 8.
³²⁰ І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 6-9.
³²¹ І. МАЗЕПА. Там же, I, стор. 18. на підставі спогадів Антонова.
³²² П. ФЕДЕНКО. «ЕУ», I, стор. 221.
³²³ І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 10.

стояли А. Річицький, М. Авдієнко, А. Драгомирецький — українські соціал-демократи. Головною збройною силою його був загін отамана Зеленого, що діяв в околицях Києва. На ці сили сподівався спертися уряд Б. Матроса.³²⁴

У цьому була колосальна, фатальна помилка. Директорія, яка мала військо, фахівців, не прийшла на допомогу селянству і не очолила цей могутній, спонтанний рух. Вона знайшла контакт з партійними соціалістичними осередками, які стояли на радянській плятформі, яку ненавиділо село. Час був загублений.

Не зважаючи на те, що большевики придушували повстання з неймовірною жорстокістю, вони захоплювали щораз нові терени, не зустрічаючи поважного спротиву. В середині 1919 року повстанці володіли майже цілою Україною, за винятком Волині та Поділля.

Це був час, коли комуністичні ідеї захоплювали Західню Європу: Польща, Австрія, Чехо-Словаччина, Італія, Югославія, Болгарія, Угорщина переживали революцію. Советський уряд пробував був прийти «на допомогу» революції в Угорщині і провести туди свої війська. Частина мала пройти через Румунію, а частина через Галичину. — про що советський уряд розпочав переговори з галицьким урядом, але Галичина відповіла рішучою відмовою. Справа набула іншого характеру, коли несподівано отаман Григор'їв «змінив фронт» — виступив проти большевиків і зайняв Кременчук, Катеринослав, Єлисаветград. Проти нього вислано полк ЧК та значні сили. Григор'їв зробив велику справу: відтягнув советські війська і затримав їх похід на Західню Європу.³²⁵

ЗАХІДНЯ УКРАЇНА

4-го січня 1918 року УНРада ухвалила проект договору про злуку Західньо-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в єдину суверенну Українську Народну Республіку. 22-го січня 1919 року в Києві урочисто проголошено злуку Галичини, Буковини, Угорської Русії й Наддніпрянської Великої України в Народну Республіку. ЗУНР з того часу стала зватися ЗОУНР (Західня Область Української Народної Республіки).³²⁶ Проте, фактичної злуки не відбулось: організація влади ЗОУНР не змінилася й обидві держави надсилали кожна свої окремі місії за кордон.³²⁷

Були поважні причини, на підставі яких ЗУНР не поспішала фактично об'єднатися з Наддніпрянською Україною. У січні 1919 ро-

³²⁴ П. ФЕДЕНКО. «ЕУ», I, стор. 521.

³²⁵ І. МАЗЕПА. Там же, т. I, стор. 189-190.

³²⁶ М. СТАХІВ. Західня Україна, т. III, стор. 100-114.

³²⁷ С. ВИТВИЦЬКИЙ, С. БАРАН. ЗУНР (ЗОУНР) в 1918-1923 рр. «ЕУ», I, стор. 530.

ку обидві республіки спільно вислали делегацію на Мирову Конференцію до Парижу, але на тій конференції справи 4-ох частин України розглядали окремо. Найкращим було становище Галичини, бо з розвалом Австрії всі народи, що входили до її складу, дістали права на будівництво власного життя, власних держав.³²⁸

Але таким залишалось питання в теорії. На практиці воно виглядало інакше. Уряд ЗУНР негайно, ще в листопаді 1918 року, повідомив президента Вілсона про своє оформлення і просив його захисту проти намагань Польщі анексувати Галичину.³²⁹

Польський Комітет Народовий, дипломатичний представник Польщі перед Мировою комісією, вживав різних заходів, щоб довести світові, що українські війська були під командою німецьких старшин і що створення України було в інтересах Німеччини та Австрії.³³⁰ Прем'єр Польщі, Падеревський, інформував Мирову комісію про Галичину, плутаючи її навмисне з большевиками і не відкидаючи інсинуації щодо німецької участі.³³¹

Польська програма охоплювала не тільки Східню Галичину, по Збруч, але також і Холмщину, Підляшшя, Полісся та Волинь — по річку Случ — і Проскурівський та Кам'янецький повіти.

Наприкінці лютого 1919 року Мирові Конференції вислала місію до уряду ЗУНР для переговорів з приводу перемир'я з Польщею. Голова місії, генерал Бартельмі (від Франції), члени: полковник де Віарт (Англія), професор Лорд (ЗСА) та полковник Стабіле (Італія). виявили повне незрозуміння взаємовідносин Галичини та Польщі. Комісія поставила вимогу негайно припинити воєнні дії й запропонувала демаркаційну лінію між Галичиною та Польщею: від Кам'янки Струмилової до лінії Дрогобича та Турки. Третина Східньої Галичини з Львовом та Дрогобицьким районом (нафта) залишалася за Польщею. Уряд ЗУНР пропозиції цієї не прийняв, і війна з Польщею продовжувалася. Тоді, внаслідок скарг уряду ЗУНР до Мирової Конференції, вислано 4 квітня 1919 року другу комісію, під головуванням польського генерала Боти. Новий міжнародний проект українсько-польської угоди був більше сприйнятливий, ніж «лінія Бартельмі»: за Галичиною залишався Дрогобицький повіт з нафтою. Уряд ЗУНР прийняв цей проект.

У квітні прибула до Польщі із Франції добре озброєна армія генерала Галлера. Вона була призначена Антантою виключно для війни проти большевиків, але замість того польський уряд вислав її проти Галицької Армії. 15-го травня 1919 року почався наступ польських військ на українським фронті. Цей наступ польський уряд пояснив

³²⁸ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 183-184.

³²⁹ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 187-188.

³³⁰ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 176-177.

³³¹ М. СТАХІВ. Там же, III, стор. 180-181.

Загальне число вояків обох армій досягало 80.000, з того числа 45.000 мала УГА. У додаток до регулярної армії сподівалися на допомогу повстанців, вважаючи, що вони дадуть бл. 15.000 вояків. Взагалі умови Галицької Армії були ліпші, ніж Наддніпрянської: УГА була краще забезпечена харчами — мала запасів їх на 8 місяців, мала кращий одяг, дефіцитні продукти — цукор, сіль, які могла обмінювати на інші продукти. Спільною трагедією обох армій була нестача набоїв: заводи були поза межами обох армій — одні в Австрії, інші — на Лівобережній Україні. Купувати зброю і амуніцію за кордоном було неможливо, бо ніхто з сусідів не погоджувався продавати будь-що Україні. У той же час Антанта щедро постачала все потрібне арміям Денікіна, Колчака, Юденіча.³³³

Взагалі матеріяльне становище Директорії значно погіршало. Вичерпано ті запаси грошей, які дістала вона від гетьманського уряду і які надто широко розкидала в перших місяцях. Особливо багато грошей витрачалося на закордонні дипломатичні місії, члени яких, нібито для «підтримки престижу» Директорії, мешкали в дорожніх готелях, відвідували першокласні ресторани. Наслідки цього були негати́вні з усіх поглядів, викликали, замість пошани, сумніви в солідарності цих місій. З другого боку це марнотраство погіршувало і так тяжкий стан Директорії.³³⁴

У зв'язку з армією, яку могли ЗУНР та УНР виставити проти большевиків, стоїть до цього часу не цілком з'ясоване питання з українськими воєнно-полоненими першої світової війни, які опинилися в Італії. Там були переважно галичани, але були й наддніпрянці. Число тих полонених подається неоднаково: автор, що заховав своє ім'я під літерами «К.Т.», вважав, що їх було до 200.000.³³⁵ Є. Онацький дає меншу цифру — 70-100 тисяч, з того числа коло 500 старшин з Галичини, Буковини, Закарпатської України; наддніпрянців — близько 30.000.³³⁶ Усі вони перебували в дуже тяжких матеріяльних, гігієнічних та моральних умовах і з початку 1919 року почали звертатися по допомогу до різних газет, до українського Пресового Інформаційного Бюро в Парижі, до уряду УНР. 15-го лютого 1919 року Петлора вирядив до Риму О. Севрюка з наказом «добитися визволення полонених». Він дістав на видатки 2.000.000 італійських лір, але нічого не зробив для полонених. Жив з дружиною розкішно, мав дороге помешкання в Римі, абонемент в опері, але навіть не відвідав полонених і не почав клопотів у міністерствах. Ревізія Д. Дорошенка

³³³ І. МАЗЕПА. Там же, стор. 20-21.

³³⁴ І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 22. — Є. ОНАЦЬКИЙ. Там же, стор. 84-85, 118-119.

³³⁵ К. Т. Севрюкіяда. «Український Робітник», Торонто, 1949, 2 вересня. Подано за О. ВОЙНАРЕНКОМ: до Нової Палати, стор. 105-106.

³³⁶ Є. ОНАЦЬКИЙ. Там же, стор. 48-49.

дала великий компромітуючий матеріял, який надіслано Петлюрі, але доля того матеріялу невідома.³³⁷ Не міг нічого зробити й інший ревізор — д-р А. Окопенко.³³⁸ За той час багато полонених помирало від тифу, малярії та інших хворіб. Частину полонених взяли до інших армій — польської, румунської, денікінської.

Можна уявити, яку величезну допомогу дали б ці полонені арміям УНР та ЗУНР, якщо б їх звільнили — нехай не 100.000, а половину — 50 000!³³⁹ Не змінила їх становища заміна Севрюка в липні 1919 року іншим соціалістом — В. Голубовичем.³⁴⁰

ПОХІД ЗІСЬК УНР ТА ЗУНР НА КИЇВ І ВІЙНА З ДЕНІКІНОМ

У серпні 1919 року армії УНР та ЗУНР почали спільний похід проти большевиків. Начальна Команда УГА пропонувала похід на Одесу з тим, щоб очистити узбережжя Чорного моря, встановити зв'язки з Антантою і тоді вже рушати на Київ. Цей план — найкращий з раціональних — зустрів опозицію з боку командування армією УНР, яке вважало, що політика вимагала заволодіти спершу Києвом. Прийняли компромісове рішення: піти одночасно і на Одесу, і на Київ, а крім того — на Коростень, щоб прикритися від нападу з півночі. План цей був незручний тому, що розбивав сили. У напрямку до Одеси йшли наддніпрянські частини, якими командували генерали В. та Ю. Тютюнники і полковник Удовиченко; на Житомир йшли 2-ий Галицько-Тютюнники і полковник Удовиченко; на Київ йшли 1-ий та 3-ій Галицькі корпуси і Вольфа. Основна частина армії — 1-ий та 3-ій Галицькі корпуси і Наддніпрянська група Запорожців, під загальною командою генерала А. Кравса, йшла на Київ.³⁴¹

У той же час до Києва, лівим берегом Дніпра, спішно наближалася, під командою генерала Бредова, «Добровольча армія». Про рух цієї армії, через брак розвідки, не знали Кравс та інші командири УГА, хоча знали всі в Києві, але проте про офензиву українських армій не знали.

30-го серпня 1919 року большевики без бою залишили Київ. На 31 серпня призначено урочистий вступ об'єднаних українських армій до Києва та параду військ.

Про те, що сталося 31 серпня в Києві, до цього часу не знаходимо об'єктивного опису, натомість маємо здебільша суб'єктивні враження

Д. ДОРОШЕНКО. Ще відомо про Севрюкіяда. «Український Робіт

³³⁷ Д. ДОРОШЕНКО. Ще відомо про Севрюкіяда. «Український Робіт

³³⁸ О. ВОЙНАРЕНКО. Там же, стор. 81-82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

³³⁹ І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 66.

Становище ускладнювалося тертям між проводом. Після київської катастрофи, Є. Петрушевич на державній нараді заявив, що «надністрянська армія своєю кров'ю позначила від Збруча до Києва хресний шлях любови до Соборної України... У всьому галицький уряд творить одну волю з урядом наддніпрянським». Проте, це були тільки слова. У той самий день, коли Є. Петрушевич виголосив свою промову, генерал М. Тарнавський таємно від нього вислав делегацію до денікінського командування у справі сепаратного договору.³⁴⁰

Вчинок генерала М. Тарнавського викликав загальне обурення. Найближчий його співробітник, ад'ютант Д. Паліїв, писав у 1930 році про сепаратний договір з Денікіном так: «Політично був це промах, якого не можна допускати навіть в найкритичніших хвилинах. З військового становища був це крок наскрізь фальшивий».³⁴¹ Причиною цього кроку була погана розвідка: в УГА не знали, що армія Денікіна зазнала тяжкої поразки від большевиків, втратила Орел, поспішно відступила на Україну і була оточена на українських землях народними повстаннями.

Зміст договору, що його підписав М. Тарнавський 6 листопада 1919 року, був такий: Галицька Армія переходить у повному складі, з усім майном, у повне розпорядження головного командувача збройних сил Півдня Росії. Галицький уряд переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця осідку галицького уряду, він негайно переходить до Одеси.

Таким чином цей договір з Денікіном скасував Галицький фронт. Коли на нараді урядів УНР та ЗУНР в Деражні генерал Сальський заявив, що це — «ганебна зрада», диктатор Є. Петрушевич, без відома якого перевів акцію Тарнавський, заплакав. На нараді ухвалено негайно арештувати Тарнавського та всіх тих, хто підписав договір, і віддати їх під суд. Але суд виніс «увільнюючий вирок». А кілька днів пізніше Є. Петрушевич заявив, що треба відмовитися від думки про самостійність і шукати порятунку в союзі з Денікіном, і що є два шляхи: погодження з Польщею або з Денікіном. Польща, мовляв, може забрати Правобережну Україну, а Росія не страшна. Тому треба погодитися на автономію.

У цих словах виявилось ідеологічне розходження двох частин Української Армії: вони стверджують, що галицький уряд не мав ентузіазму в боротьбі, який підтримував весь час наддніпрянський уряд.³⁴²

ЗИМОВИЙ ПОХІД

У зв'язку з катастрофою УГА Петрушевич виїхав до Відня в надії, що зможе там ліпше обороняти інтереси Галичини. Члени Директорії — Швець та Макаренко — виїхали теж за кордон. Директорія розпалася. 15-го листопада 1919 року вона передала всі свої права Є. Петлюрі. Кам'янець-Подільському загрожувала армія Денікіна, і тому уряд УНР виїхав до Чорторії, на північ. Там вирішено, що продовжувати регулярну війну неможливо і далі треба вести її в формі партизанської боротьби. 6-го грудня 1919 року частина армії УНР, під проводом генералів М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника, вирушила в «Зимовий похід» — у запілля большевиків та денікінської армії. Петлюра виїхав до Варшави, а члени уряду з І. Мазепою на чолі і з частиною армії залишилися на Поділлі для зв'язку між головним командувачем і армією.

Незабаром армія Денікіна, під натиском большевиків, з одного боку, та повстань — з другого, залишила Україну й подалася до Ростова над Доном. На початку грудня 1919 року большевики знову зайняли Київ.³⁴³ Большевики захоплювали один район України за другим. Це пояснювалося значною мірою тим новим успіхом, який мали серед лівих партій комуністи, зокрема боротьбісти, що обіцяли створити незалежну від Москви советську Україну.

Зимовий похід відбувався в атмосфері нової советської політики. Піднесення національного почуття серед населення України, головним чином селянства, і ненависть, яку викликала советська політика на Україні, примусили уряд Леніна змінити тактику. Почався період «українізації»: в установах вводили українську мову, урядовцями призначали українців, школи переводились на українську мову. З'явилось гасло — «Хай живе Советська Незалежна Україна!»

На початку січня 1920 року Ленін звернувся з листом до робітників та селян України з приводу перемоги над Денікіном. В цьому листі він оповіщав, що незалежність України визнана советським урядом та партією. Цій новій большевицькій політиці повірило багато селян і навіть української інтелігенції. Минуло небагато часу, поки ті селяни й інтелігенція переконалися в дійсній вартості советських тверджень, але тоді справа з визвольною боротьбою вже була закінчена.³⁴⁴

Советофільські настрої захопили не тільки Україну: на еміграції соціал-демократи — В. Винниченко, В. Левинський, Г. Паламар та інші — створили Закордонну Групу Української Комуністичної Партії й почали пропаганду в користь советської влади у віденському часописі

³⁴⁰ І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 123-123.

³⁴¹ Д. ПАЛІВ. Спогади. «Літопис Червоної Калини», Львів, 1930. (Подаю за І. МАЗЕПОЮ. Там же, II, стор. 138).

³⁴² І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 78-79, 137-140, 144.

³⁴³ І. МАЗЕПА. Там же II, стор. 14.

³⁴⁴ І. МАЗЕПА. Там же, II с.

«Нова Доба»; соціалісти-революціонери у Празі — М. Грушевський, М. Шаповал, М. Чечель — на конференції в лютому 1920 року закликали до здійснення в Україні диктатури трудового народу в формі селянсько-робітничих рад.³⁴⁵

Советофільські настрої зростали по селах Поділля та Волині в значній мірі, як опозиція проти окупантів — поляків, що грабували селян, реквізували, збіжжя, цукор, худобу, майно та брутально поводилися з населенням.³⁴⁶

Армія УНР, під командою М. Омеляновича-Павленка, посувалася на Південну Україну. Вона досить довгий час пробула на Єлисаветградщині, потім посунулася до Дніпра і в 1920 році вийшла на Переяславщину; там дістала наказ Петлюри повернутися на захід. Під час 5-місячного перебування в заплілі Денікіна та большевиків армія УНР приязно наставлене населення забезпечувало всім потрібним.

Під час руху в заплілі Денікіна армія УНР зустрічалася з частинами ЗУНР, які формально були в союзі з Денікіном. Виявилося, що значна частина вояків-галичан ставляться негативно до союзу, самовільно створеного Тарнавським. Навпаки — вони мріяли про об'єднання з Армією УНР. 22-го грудня 1919 року, без погодження з вищим командуванням УГА, окремі частини її підписали договір з командуванням війська УНР про об'єднання обох армій.³⁴⁷ Але реалізувати цей договір не вдалося. Проти нього стали вищі командири — О. Микитка та М. Тарнавський, які продовжували настоювати на союзі з Денікіном та спільній акції щодо відбудови Росії. Незабаром з'явилася ще інша перешкода: побоюючись за долю тисяч хворих на тиф вояків, які покинули частини УГА напризволяще, відходячи на зустріч з військами Денікіна, з'явилася думка про об'єднання з большевиками. На чолі цієї советофільської групи став отаман Никифор Гіряк, який підписав договір з Револьюційним Комітетом Поділля, про перехід УГА до большевиків.

Таким чином, майже одночасно, командування УГА уклали договори з «добрармією», з армією УНР та з «ревкомом» Поділля.³⁴⁸ Це внесло страшний хаос, ворожнечу і зробило неможливим об'єднання армій. Це вирішило долю й Зимового походу і самої визвольної боротьби.

Армія під командою Омеляновича-Павленка закінчила свій похід 6 травня 1920 року. Не зважаючи на ряд невдач, похід цей мав велике значення. Вже самий факт перебування п'ятитисячної армії в заплілі ворога протягом п'яти місяців мав велике пропагандивне значення:

³⁴⁵ І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 192.

³⁴⁶ І. МАЗЕПА. Там же, стор. 189.

³⁴⁷ І. МАЗЕПА. Там же, стор. 174.

³⁴⁸ І. МАЗЕПА. Там же, стор. 182-185.

він свідчив, що визвольна боротьба не припиняється, давав надію на перемогу над большевиками і сприяв ширенню повстань. Омелянович-Павленко не приймав нових людей, щоб не позбавляти армію її швидкості в руках і не захитувати в ній дисципліну.

За час перебування армії в Зимовому поході — коли вона була відрізана від Кам'янця-Подільського — сталися значні події. Головною подією була декларація, яку подала польському уряду Українська Місія в Варшаві, без погодження з урядом Директорії. У цій декларації Місія пропонувала польському уряду визнати УНР незалежною державою, обмеживши кордон її з Польщею річкою Збруч та лінією через Волинь до Прип'яті. Декларація ця, складена під тиском поляків, викликала обурення серед українців.

Другою значною подією було утворення в Кам'янці-Подільському в грудні 1919 року Української Національної Ради. Головою її став М. Корчинський (соціал-федераліст), а його заступником — С. Баран (націонал-демократ); членами були: І. Липа, В. Голубович (колишній прем'єр-міністр) та інші. Національна Рада стала серйозною опозицією проти уряду Директорії. Була навіть думка, щоб Національна Рада перебрала ввесь провід замість Директорії, але це не вдалося.³⁴⁹ Щоб покласти край ширенню большевицьких впливів, праві галицькі діячі, об'єднані в Національній Раді, знову поверталися до «анти-большевицької» концепції — союзу з російськими антибольшевицькими групами. У грудні 1919 року у Відні, на нараді членів Української Національної Ради, В. Панейко та С. Томапівський доводили, що треба в спілці з Антантою будувати велику Росію.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР ТА ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

На початку 1920 року були окуповані Польщею: Лемківщина, Посання, Холмищина, Підляшшя (з 1918 року), Західна Волинь (з травня 1919 р.), вся Галичина (з липня 1919 року). У Польщі не було одного ставлення до питання Української Держави: соціалісти та деякі партії центру ставилися до Української Держави прихильно, побоюючись відродження російського імперіалізму, але більша частина польського суспільства, зокрема Націонал-Демократична Партія, ставилися до України вороже; вони вважали, що краще мати справу з Росією, ніж з незалежною Україною. В таких загальних умовах укладено договір між Дипломатичною Місією УНР в Польщі і польським урядом. Був це час, коли українська армія поверталася з Зимового походу, і її запрошувало вступити. З другого боку —

³⁴⁹ І. МАЗЕПА. Там же, II, стор. 180.

Польща готувалася до збройної боротьби з Москвою. Договір підписали: А. Лівицький, голова Дипломатичної Місії УНР в Польщі, міністер закордонних справ Директорії та міністер закордонних справ Польщі, Я. Домбський.

Головні пункти Варшавського договору були такі: 1) Польський уряд визнавав право Української Народної Республіки на незалежне існування на території в межах..., які будуть означені договорами УНР з сусідами; Польща визнавала Директорію та Головного Отамана С. Петлюру за найвищу владу УНР. 2) Кордони між УНР та Польщею встановлювалося вздовж р. Збруча, а далі — кордоном між Австро-Угорщиною та Росією; далі — східнім адміністративним кордоном Рівненського повіту на р. Прип'ять до її гирла. Докладний опис кордонів повинна зробити спеціальна українсько-польська комісія. 3) Польща визнає за УНР територію до кордонів 1772 року. 4) Польський уряд зобов'язується не укладати жадних міжнародних угод, шкідливих для УНР. Те саме зобов'язується УНР. 5) Національно-культурні права забезпечуються для обох національностей. 6) Аграрна реформа в Україні буде розв'язана конституантою. 7) Укладається військова конвенція. 8) Угода залишається таємною і не може бути опублікована без згоди обох сторін. 9) Угода вступає в силу негайно по її підписанні.³⁷⁰

Такий, в стислому вигляді, зміст цього договору, який чомусь «таємно» уклали представники Польщі та Дипломатичної Місії УНР. Договір цей не був опублікований і залишався таємним. Тільки в 1926 році його текст розшукав в архіві сенатор С. Шелухин.³⁷¹ Як таємний, цей договір не був ратифікований.

Таким чином, Польща визнавала за Україною право на незалежність, але за це діставала Східню Галичину, Західню Волинь, Холмщину, Підляшчя, Полісся. Згідно з військовою конвенцією 24 квітня 1920 року, Польща мала велику перевагу: воєнні дії мали відбуватися тільки під польським командуванням; економічне життя було підпорядковане Польщі; мала бути спільна валюта; залізниця — підпорядковані польському управлінню. Український уряд зобов'язувався постачати польському військові харчування, коней, волів тощо.

Варшавський договір викликав велике незадоволення, особливо в Галичині. Він перекреслював всю боротьбу Галичини за незалежність і передав її під владу Польщі.

Уряд Директорії та армія, що поверталася з Зимового походу, були тяжко вражені цим договором. Укладений він був не урядом, а Ди-

³⁷⁰ С. ШЕЛУХИН. Там же, стор. 8-9. — І. МАЗЕПА. Там же, т. III, стор. 8-9. Подано текст договору. — П. ФЕДЕНКО. «ЕУ», I, стор. 525. — І. ВОРЩАК. Варшавський договір. «ЕУ», 2, стор. 210-211.

³⁷¹ С. ШЕЛУХИН. Там же, стор. 14.

пломатичною Місією, яку очолював А. Лівицький, і уряд був поставлений перед dokonаним фактом. Петлюра знав про цей договір.³⁷²

Варшавський договір був прийнятий різними шарами українського громадянства, як велике нещастя. У негативному ставленні до нього об'єдналися члени різних угруповань, партій. Соціалістичний уряд, з І. Мазепою на чолі, в березні 1920 року подався на відставку, але тільки в кінці травня 1920 року зформовано новий кабінет, на чолі якого став В. Прокопович (соціал-федераліст), до складу цього кабінету ввійшли: як заступник його — А. Лівицький (соціал-демократ); як міністер закордонних справ — А. Ніковський, міністер внутрішніх справ — О. Саліковський, земельних — І. Мазепа, фінансів — Х. Барановський, ісповідань — І. Огієнко, військових справ — В. Сальський, шляхів — С. Тимошенко, господарства — Є. Архипенко, освіти — І. Холодний, здоров'я — поляк С. Стемповський.³⁷³

Від різних груп надходили протести. Особливе незадоволення викликала постать Стемповського, поляка.

Наприкінці травня 1920 року в Празі відбулася конференція есерів, в якій взяли участь: М. Грушевський, О. Жуковський, М. Шаповал та інші поважні представники еміграції. Вони оголосили Варшавський договір за неправий. Українські комуністи почали виявляти прагнення примиритися з більшовиками. В. Винниченко вийшов на Україну, щоб переконати більшовицький уряд створити советську самостійну Україну, але не мав успіху і повернувся за кордон. Голова Всеукраїнського Трудового Комітету С. Вітик звернувся до Москви з декларацією, в якій заявляв, що Варшавський договір укладений незаконно, і пропонував розпочати мирові переговори з урядом УНР. Звичайно, відповіді він не одержав.³⁷⁴

Варшавський договір викликав дуже негативне враження в Галичині, охопленої настроєм безнадійності. Галицькі громадські діячі вважали, що дальша війна з більшовиками неможлива. Ціла Херсонська дивізія, що складалася переважно з галичан, у кінці серпня 1920 року покинули Галицький фронт і під команду генерала Кравця та полковника Вольфа перейшла до Чехії, де була інтернована спочатку в Ліберці, а потім у Йозефові.³⁷⁵

На основі військової конвенції, зв'язаної з Варшавським договором, у травні 1920 року почався спільний похід на Україну об'єднаних військ Польщі та УНР. Використати частини УГА, які перейшли були на сторону поляків і були інтерновані, польський уряд не погодився. У поході брали участь дві дивізії УНР: одна під команду

³⁷² І. МАЗЕПА. Там же, стор. 93.

³⁷³ П. ФЕДЕНКО. Там же, III, стор. 31-32.

³⁷⁴ І. МАЗЕПА. Там же, III, стор. 33-34.

³⁷⁵ І. МАЗЕПА. Там же, III, стор. 40-41.

полковника Удовиченка йшла на Білорусь, друга під командою полковника Безручка йшла на Київ. Крім того в поході брала участь військова група, яка повернулася з Зимового походу. Українські війська були підпорядковані польському командуванню. За договором під час походу мало бути зформовано ще чотири українські дивізії, але поляки не дали на це дозволу.³⁷⁰

Увесь шлях польської і української армій по Україні відзначався брутальністю поляків, реквізиціями та грабунками населення. 7-го травня 1920 року польсько-українська армія вступила до Києва: большевики здали його без бою.

Прибувши до Києва, поляки виарештували і вивезли чимало людей, серед них кількох старих православних священників (протоєреїв — С. Трегубова, Н. Гроссу та інших); арештували їх під час Богослужби, у вітварі. Це викликало обурення серед населення. Перебування польської і української армій в Києві було недовгим: большевики скупчили значні сили, а з Кавказу викликали армію Будьонного, яка зайшла в запілля українцям та полякам. Поляки поспішно залишили Київ, побоюючись бути відрізнаними від Польщі. Перед відходом вони розстріляли деяких арештованих, підпалили і висадили в повітря багато будинків, серед них будинок колишнього губернатора, де знаходився архів. Зірвали мости на Дніпрі, в тому числі славетний Ланцюговий міст.³⁷¹

Польські частини відійшли за Збруч, а українські ще протягом місяця вели бої з большевицькими військами. З початку липня 1920 року почали ширитися чутки, що Англія пропонує своє посередництво для замирення Польщі з советською Росією. З початку серпня Польща розпочала мирові переговори з Москвою.

В таких умовах — невдач на фронті та перспективи замирення — в уряді УНР виникла ідея знайти спільників в антибольшевицьких організаціях еміграції з російською армією генерала Перемикіна, донськими козаками під проводом осавула Яковлева, Російським Політичним Комітетом під проводом Б. Савінкова, та генералом Врангелем в Криму.³⁷²

Тим часом большевицька армія наступала на захід — на Замостя-Варшаву, але наприкінці серпня наступ большевиків на Замостя відбито, а після того розгромлено їх під Варшавою. Ця перемога, яку наживали поляки «Чудом над Вислою», врятувала Варшаву і була в значній мірі наслідком участі українських сил. Ця перемога дала можливість почати польсько-українським силам наступ на півден-

³⁷⁰ І. МАЗЕПА. Там же, III, стор. 40-41.

³⁷¹ І. КУЧИК. Київ у роки великої жовтневої революції та іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. «Історія Києва», т. II. Київ. 1961. стор. 87-88.

³⁷² І. МАЗЕПА. Там же, III, стор. 44-52.

ному фронті: частини військ перейшли Дністер, розбили большевицьку армію й заволоділи лівим берегом Збруча. Протягом наступного місяця ці частини просувалися все далі на схід. На північному крилі української армії разом з українцями виступали російські протибольшевицькі частини генерала Перемикіна та донські козаки під командою Яковлева. Разом в армії УНР було коло 23.000 вояків; а в російських та козацьких частинах — 5.000, разом 28.000.

Та коли в боротьбі з большевиками українська армія напружувала всі свої сили, Польща вела переговори з Москвою. 18-го жовтня 1920 року укладено перемир'я. Українська армія опинилася в дуже тяжкому становищі: її північний фронт був відкритий для советської армії.³⁷³

РИЗЬКИЙ ДОГОВІР

3-го липня 1920 року Польща розпочала таємні мирові переговори з советським урядом. Представники двох держав з'їхалися в Ризі для прелімінарних переговорів. Становище Директорії, без участі якої вони велися, погіршувало те, що Антанта твердо стояла на становищі: України нема, а є лише «південь Росії». Франція — настрашена успіхами большевиків у Польщі та в Криму — хотіла допомогти Польщі коштом України. Коли голова Дипломатичної Місії в Варшаві, А. Лівіцький, одержав відомості про переговори Польщі з Москвою, він через міністра закордонних справ у Москві запропонував теж розпочати з нею мирові переговори, але советський комісар закордонних справ Чічерін відповів, що існує тільки «Незалежна Українська Советська Республіка», яка бере участь в ризьких переговорах на боці Москви. Ця відповідь советського комісара закордонних справ показала, які наслідки для України матимуть переговори в Ризі.³⁷⁴

Не зважаючи на відповідь Чічеріна, уряд УНР делегував до Риги для участі в дипломатичних переговорах проф. С. Шелухина. Його сформовано в Дипломатичній Місії у Варшаві, що нібито поляки не визнають советського українського уряду. Але виявилось, що ця інформація була неправдива: Польща визнала советський уряд на боці Москви. Ця відповідь УНР не було на Ризькій конференції.³⁷⁵

До Риги виїздила також делегація від ЗОУНР у складі: К. Левицького, О. Назарука, Е. Брайтнера і Л. Мишуги. Вона вислала конференції протест проти трактування питання Галичини, як внутріш-

³⁷³ І. МАЗЕПА. Там же, III, стор. 48, 64-65. — П. ФЕДЕНКО. «БУ», I, стор. 525-526.

³⁷⁴ І. МАЗЕПА. Там же, III, стор. 43, 45-49.

³⁷⁵ С. ШЕЛУХИН. Там же, стор. 9-10.

нього питання Польщі, і протест проти мирового договору щодо Східної Галичини. Цю делегацію теж не допущено до участі в конференції.³⁸²

12-го жовтня 1920 року польський і советський уряди підписали прелімінарний договір, в якому зазначені були кордони між Україною та Польщею річкою Збручем, далі Волиню через Острів до впаду Горині в Прип'ять. Советську Україну представляли — Йоффе та Мануїльський. На три тижні (з 19 жовтня до 9 листопада) встановлено було перемир'я.³⁸³

Советський уряд використав перемир'я для підготовки наступу по всьому фронту. 10-го листопада большевицька кіннота зробила глибокий прорив на українському фронті біля Могилева й примусила українську армію, після тяжких боїв, відступити за Збруч. 16-го листопада була розбита в Криму армія Врангеля. Українська армія була інтернована в польських таборах. На цьому закінчилася регулярна визвольна боротьба за волю України.³⁸⁴

18-го березня 1921 року в Ризі підписано мировий договір між Польщею та советською Росією. Польща визнала Українську Советську Соціалістичну Республіку. Правобережна Україна була поділена: Холмщина, Підляшшя, Західня Волинь та Західнє Полісся дісталися Польщі, Східня Волинь — советській Росії. Доля Галичини не була вирішена: року 1923 Конференція Амбасадорів у Парижі ухвалила прилучити Галичину до Польщі з умовою надання їй автономних прав.

У Ризькому договорі обумовлено заборону перебувати на території Польщі антибольшевицьким організаціям. Таким чином Директорія, уряд УНР і всі їх організації втратили право легального існування в Польщі. Вони продовжували свою діяльність нелегально.³⁸⁵

³⁸² І. МАЗЕПА. Там же, III, стор. 55.

³⁸³ І. МАЗЕПА. Там же, стор. 56.

³⁸⁴ І. МАЗЕПА. Там же, стор. 64-66.

³⁸⁵ І. МАЗЕПА. Там же, стор. 76.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Так з 1921 року нібито зліквідовано Україну. Всі частини її опинилися під різними окупаціями: з 1918 року Буковина — під румунською окупацією, з 1919 року Закарпаття — під чеською, з 1921 року Наддніпрянська Україна — під російсько-советською та польською, з 1923 року Галичина — під польською.

Ризький договір закінчив героїчну добу Визвольних Змагань, боротьби за волю України, за її державу, за її національні права. Ця боротьба охопила тільки чотири роки (1917-1921), але ці роки виорали глибоку межу між попередніми та наступними роками. Вони піднесли національну свідомість народу, скріпили соборність, прагнення державності, бажання мати «в своїй хаті свою правду й волю». Дуже багато крові пролив український народ, сотні тисяч жертв краших своїх синів приніс він, щоб здійснити мрії свободи. Оточений ворогами він не мав підтримки, не мав спільника в цій титанічній боротьбі. Але до останньої можливості не піддався. Боротьба за визволення України внесла в історію не тільки України, але й в історію Європи нове: це — велика участь жінок в регулярній армії. Жінки йшли на боротьбу звичайними вояками, медичними сестрами, зв'язковими, разом з чоловіками переносили холод і голод, даєди переходи, ночували проти неба, рани, хвороби. Смерть загрожувала їм на кожному кроці. Але все це не лякало жінок. Чимало з них піднеслося до старшинських рангів і вписали своє ім'я в список героїв. Ця участь жінок свідчить, якою великою народною справою була Визвольна Війна.

Закінчення регулярної війни не означало капітуляції перед численно сильнішим ворогом: багато років тривала внутрішня боротьба, не припинялися повстання, які охоплювали всю Україну. Лише у 1924 році були розгромлені останні повстанські загони. Але й тоді не припинено України: безперервні арешти та судові процеси, розстріли, аслання, концтабори, штучний голод 1932-1933 років — були завершенням Визвольних Змагань. А десятки тисяч людей, з любови до Батьківщини, до волі, покидали рідні землі, прирікаючи себе на безпритульне існування, на шукання гіркого хліба вигнання, на безправне існування «бездержавних» мандрівників.

Історія України переходить до нового етапу. З часу Ризького договору починається її історія під владою окупантів, історія боротьби за своє національне «я», за свою національну культуру й свободу. З другого боку — починається історія української еміграції, її життя

осередків українського народу в Європі, Америці, Австралії, Азії, в тих місцях, куди загаяла доля цих «переміщених осіб», як назвали емігрантів після другої світової війни. Доля всіх цих частин українського народу — і під чужинецькою окупацією, і в різних країнах розселення — складалася по-різному, але залишалася спільною і спільними залишалися національна свідомість і прагнення мати свою державу.

Боротьба не скінчилась. Пройдено тільки окремі її етапи. Історія України дає багато прикладів, коли здавалося, що вже вона остаточно переможена, знищена, що її «немає й не буде», — але минає час, і вона виходила знову на історичний кін оновлена й жива.

Велика державна печатъ Української Народної Республіки.